

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ Δ/ΝΣΗ Δ/ΘΜΙΑΣ ΕΚΠ/ΣΗΣ
Δ/ΘΜΙΑ ΕΚΠ/ΣΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΕΣΠΕΡΙΝΟ ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ ΠΑΛΛΗΝΗΣ
ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 2012-2013
Β' ΤΕΤΡΑΜΗΝΟ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ: Ο ΠΟΝΤΙΑΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ (ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ)

Ερευνητική Έκθεση στο πλαίσιο
του μαθήματος Ερευνητική Εργασία (Project)

Α' Τάξη Εσπερινό ΓΕΛ Παλλήνης
Β' Τετάμηνο 2012-2013

Μάϊος 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
2. Ο ΠΟΝΤΟΣ - ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	5
3. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ	7
4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ.....	12
5. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΟΝΤΟ.....	14
5.2 <i>Το «Φροντιστήριο της Τραπεζούντας»</i>	18
5.3 <i>Η εκτός φροντιστηρίων εκπαίδευση</i>	19
6. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	22
6.1 <i>Ηθη και έθιμα</i>	22
6.2 <i>Το έθιμο</i>	22
6.3 <i>Μουσική</i>	23
6.4 <i>Η ποντιακή διάλεκτος</i>	24
7. ΤΟ ΠΟΝΤΙΑΚΟ ΘΕΑΤΡΟ.....	27
7.1 <i>Γενικά</i>	27
7.2 <i>Η σύνταξη του θεατρικού συγκείμενου – επιδράσεις</i>	28
7.3 <i>Οι συγγραφείς και τα κείμενα</i>	29
7.4 <i>Τα πρώτα θεατρικά του Μικρασιατικού Πόντου:</i>	29
7.5 <i>Τα θέατρα του Πόντου</i>	29
8. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΖΩΗ ΣΤΟΝ ΠΟΝΤΟ	30
8.1 <i>Γενικά</i>	30
8.2 <i>Η Χριστιανική περίοδος το 1922</i>	31
8.3 <i>Ιερές Μονές</i>	32
9. Η ΕΞΟΝΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ	33
9.1 <i>Γενικά</i>	33
9.2 <i>Αφηγήσεις</i>	34
10. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	41
10.1 <i>Ποντιακές συνταγές μαγειρικής</i>	42
10.2 <i>Ποντιακά τραγούδια –στίχοι</i>	52
10.3 <i>Φωτογραφικό Υλικό</i>	61
11. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	66

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα Ερευνητική Έκθεση αποτελεί τη σύνθεση των εργασιών των μαθητών της Α' Τάξης του Εσπερινού Γενικού Λυκείου Παλλήνης στο πλαίσιο του μαθήματος της Ερευνητικής Εργασίας (Project) κατά τη διάρκεια του Β' Τετραμήνου του σχολικού έτους 2012-2013.

Γνωρίζουμε ότι το συγκεκριμένο θέμα αποτελεί τεράστιο και ανεξάντλητο τμήμα της νεοελληνικής μας ιστορίας. Με την παρούσα εργασία¹ επιχειρήσαμε μόνο μια προσέγγιση και παράλληλα την ευαισθητοποίηση των μαθητών μας στο «φλέγον» ζήτημα των «επιθέσεων» τις οποίες κατά καιρούς δέχεται ο ελληνισμός και στην προσπάθεια που αυτός ο λαός καταβάλλει για να διαφυλάξει την εθνική του ταυτότητα στηριζόμενος στη γνώση της ιστορίας του και στη διατήρηση των παραδόσεών του.

Για τη δημιουργία της εργασίας αυτής συμμετείχαν, υπό την εποπτεία των καθηγητών Αθηνάς Βορρίση (ΠΕ02) και Δημητρίου Ιεραπετρίτη (ΠΕ09), οι παρακάτω μαθητές:

- Αγγελής Αλέξανδρος
- Αρβανιτογιάννης Ιωάννης
- Γιαννακά Γεωργία-Φωτεινή
- Ζάρα Ελένη
- Παπασταμάτης Δημήτριος
- Στεργίου Βασίλειος
- Στιέφνη Τζούλιο
- Φούντη Μαρία
- Χατζηγιάννη Βασιλεία
- Χουσιάδα Μαρία
- Ψυλλάκη Μαριλένα

¹ Βλ. και σχετική Ερευνητική Εργασία για τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας από τους μαθητές της Β' τάξης του ίδιου σχολείου την ίδια σχολική χρονιά.

2. Ο ΠΟΝΤΟΣ - ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Ο Εύξεινος Πόντος υπήρξε² το σταθερό και αμετακίνητο στους αιώνες βορινό σύνορο του Πόντου. Στις υπόλοιπες πλευρές της η περιοχή περικλείεται από υψηλές, τραχιές οροσειρές που για αιώνες απέτρεπαν τη διείσδυση ξένων: στις πηγές των ποταμών Αράξη και Ακάμψη (τουρκ. Τσορούκ ή Τσορόχ), ανατολικά της Τραπεζούντας υψώνονταν τα Μοσχικά 'Ορη, των οποίων συνέχεια προς Νότο και νοτιοδυτικά αποτελούσαν οι οροσειρές με τον Παρυάδρυ ή Παρχάρ (και τουρκικά Μπαλχάρ Ντάγ) και τον Σκοιδίση ή Σκυδίση ή Σκορδίσκο (Καπάν Νταγ). Τα διευρυμένα όρια του ιστορικού Πόντου περιελάμβαναν την περιοχή που περικλείεται ανάμεσα στην αρχαία Διοσκουριάδα (σημ. Σοχούμ) ανατολικά και τις εκβολές του 'Άλυος ποταμού (Kizil Irmak) και της Σινώπης δυτικά. Τα όρια αυτά συμπίπτουν με την έκταση που κάλυπτε, κατά την περίοδο της ακμής της, και η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.

Εικόνα 1. Χάρτης του Πόντου

² Βλ. Άρτεμις Ξανθοπούλου – Κυριακού, «Ο Πόντος των Ελλήνων», εφ. Ελευθεροτυπία, Ιστορικά, έκδ. Βαγγέλης Παναγόπουλος, 15 Νοεμβρίου 2001, σ. 6.

Ο Πόντος δεν αποτελεί γεωγραφική ενότητα χωρισμένη από την υπόλοιπη μικρασιατική ενδοχώρα. Και στη συνείδηση των ξένων ταξιδιωτών (με ελάχιστες εξαιρέσεις) ήταν καθιερωμένος ως τμήμα της Μικράς Ασίας. Σπάνια μάλιστα αποτέλεσε ειδικό αντικείμενο των ενδιαφερόντων τους και αποκλειστικό στόχο του ταξιδίου τους. Στα μάτια τους ο Πόντος αποτελούσε το πέρασμα για την Αρμενία, τον Καύκασο, την Περσία και τις Ινδίες. Με εξαίρεση μάλιστα το ενδιαφέρον των καθολικών για θρησκευτική διείσδυση, η περιοχή δεν είχε προσελκύσει την προσοχή των Ευρωπαίων από άποψη οικονομική, πολιτική και επιστημονική πριν τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1830 ή καλύτερα πριν από τον Κριμαϊκό πόλεμο (1854-1856). Η συνήθεια που επικράτησε ανάμεσα σε ορισμένους, Έλληνες κυρίως, συγγραφείς να μνημονεύουν τον Πόντο χωριστά από τη Μικρά Ασία, υπαγορεύθηκε από τη διαπίστωση διαφόρων στην ιστορική και πολιτισμική εξέλιξη της περιοχής σε σχέση με τον υπόλοιπο μικρασιατικό χώρο. Η διαπίστωση αυτή θα μπορούσε να αφορά εξίσου και την Καππαδοκία, σε σχέση με την Ιωνία και τη δυτική γενικά μικρασιατική παράλια ζώνη.

Γεγονός είναι ότι ο όρος Πόντος εμφανίστηκε στο τέλος του Α' παγκοσμίου πολέμου και εξυπηρετούσε σκοπιμότητες της τότε ιστορικής συγκυρίας³.

Εικόνα 2. Σημαντικότερες πόλεις του Πόντου

³ Ο.Π. , σ.10.

3. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

Η περιοχή του Πόντου⁴ αποικήθηκε κατά την περίοδο του Β' ελληνικού αποικισμού⁵ ($8^{\circ} - 6^{\circ}$ αι. π.χ.) με σημαντικότερες αποικίες την Άβυδο, την Οδησσό, τη Χαλκηδόνα και το Βυζάντιο (αποικία των Μεγαρέων). Οι Μιλήσιοι αποίκησαν επίσης αρκετές περιοχές του Πόντου όπως η Σινώπη, η Αμισός και η Τραπεζούντα στα μέσα του $8^{\text{ου}}$ αιώνα π.χ.⁶ Τα αρχαιολογικά ευρήματα όμως μαρτυρούν ελληνικές εγκαταστάσεις κατά εκατό έως εκατόν πενήντα χρόνια νωρίτερα στην περιοχή του Πόντου. Άλλες πόλεις που ίδρυσαν οι Μιλήσιοι στα δυτικά παράλια του Εύξεινου Πόντου είναι, η Ίστρος ή Ιστορία, η Απολλωνία, η Οδησσός όπως ήδη αναφέρθηκε από άλλη πηγή, οι Κρουνοί κ.ά. Η αρχική ονομασία ήταν «Άξενος» (αφιλόξενος) Πόντος. Γρήγορα όμως έγινε «Εύξεινος» Πόντος, δηλαδή φιλόξενος, από τους Έλληνες που αποίκησαν εκεί. Οι λόγοι που ώθησαν τους πρώτους αποικιστές προς τον Πόντο ήταν καθαρά οικονομικοί. Από την περιοχή αυτή έφερναν στην Ελλάδα σίδηρο, χαλκό, αλάτι, λινάρι, ξυλεία, σιτηρά, μαλλί, κερί, μέλι και το πιο πολύτιμο μέταλλο, το χρυσάφι. Το εμπόριο ήταν επίσης μια από τις δραστηριότητες των Ελλήνων στην περιοχή αυτή λόγω της γεωγραφικής της θέσης.

Κατά την περίοδο των Ελληνιστικών (μεταλεξανδρινών) χρόνων ιδρύθηκε στην περιοχή του Πόντου ένα βασίλειο με καθαρά ελληνικές επιρροές, γνωστό ως ελληνιστικό βασίλειο του Πόντου (302/301-64/63 π.Χ.). Δημιουργός του κράτους υπήρξε ο πρώην σατράπης της Κίου, Μιθριδάτης, ο οποίος έκανε πρωτεύουσά του την Αμάσεια. Αρχικά το κράτος αυτό περιελάμβανε την Καππαδοκία (Μεγάλη

⁴ Φώτη Καίσαρη, *Γενική Ιστορία*, εκδ. Δημόκριτος, Αθήνα 1978, σ. 59-66.

⁵ Η ιστορία του Ελληνισμού στον Πόντο έχει ως επίσημη αφετηρία την ίδρυση της Σινώπης στα βόρεια παράλια της Μικράς Ασίας από ίωνες ναυτικούς περίπου το 800 π.Χ. Από τη Σινώπη ερευνητές ίδρυσαν άλλες πόλεις. Η κυριότερη αυτών των πόλεων ήταν η Τραπεζούντα το 783 π.Χ. Οι Έλληνες του Πόντου αναφέρονταν από αρκετούς αρχαίους συγγραφείς. Από τον Πόντο καταγόταν ο αρχαίος Έλληνας αστρονόμος Ήρακλείδης ο Ποντικός καθώς και ο ιστορικός και γεωγράφος Στράβων. Η επίσημη θεωρία για την καταγωγή των Ποντίων είναι, πως πρόκειται για τους αιγαίνους εκείνους των αρχαίων Ελλήνων Ποντίων, που έζησαν κάποτε στην περιοχή. Το διάστημα μετά από την οθωμανική κατάκτηση (κυρίως ο 18ος και ο 19ος αιώνας) χαρακτηρίζεται από μεταναστευτικά ρεύματα στη νότια Ρωσία και στον Καύκασο, όπου δημιουργούνται μεγάλες ποντιακές κοινότητες. Στο έργο του *Αποσπάσματα από την Ανατολή* (1845) ο Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράνερ περιγράφει τις επαφές του με χριστιανούς ελληνόφωνους Ποντίους, που συναντά ταξιδεύοντας τον Εύξεινο Πόντο. Τους χαρακτηρίζει ως «Βυζαντινούς Έλληνες» και τη γλώσσα τους ως «ελληνικά της Ματσούκας». Τους περιγράφει ως ελληνόφωνους που προσκυνούν την Παναγία Σουμελά. Βλ. και www.pontos.gr.

⁶ Βλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τόμ. Β', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980, σ.275-277.

Βλ. και αρχειακό υλικό από την Επιτροπή Ποντιακών Μελετών του Μουσείου Ποντιακού Ελληνισμού σε ψηφιοποιημένη μορφή (DVD).

Καππαδοκία και Καππαδοκία του Πόντου), αλλά αργότερα επεκτάθηκε και στις ελληνικές πόλεις των ακτών του Εύξεινου Πόντου. Ανάμεσα στις νέες κτήσεις του Μιθριδάτη περιλαμβανόταν και η Τραπεζούντα. Στη συνέχεια, στο βασίλειο ενσωματώθηκαν και διάφορες φυλές εξ ανατολών, όπως οι Τιβαρηνοί, οι Μοσσύνοικοι, οι Μάκρωνες κ.ά.

Οι ανεπτυγμένες ελληνικές πόλεις παρέμειναν εμπορικά κέντρα, ενώ η καλλιέργεια της γης αποτελούσε την κύρια απασχόληση των κατοίκων, ιδιαίτερα στις κοιλάδες και τα δέλτα των ποταμών. Μεγάλη υπήρξε επίσης και η εκμετάλλευση των πλούσιων κοιτασμάτων αργύρου, σιδήρου, χαλκού. Περί το 2ο αι. π.Χ. το Κράτος του Πόντου εγκαινίασε επιθετική πολιτική με την κατάληψη της Σινώπης από το Φαρνάκη Α' (βασ. 185-169 π.Χ.), καθώς και των Ποντικών Ορέων και της παραλιακής ζώνης του Ευξείνου (Κερασούντα, Κύτωρο, Αρμήνη κ.α.). Αφού στο βασίλειο συμπεριλήφθηκε και η Τραπεζούντα, επί Φαρνάκη Α' και των διαδόχων του ευνοήθηκαν οι οικονομικές συμφωνίες με τη χερσόνησο της Κριμαίας, καθώς και οι πολιτικοί και οικονομικοί δεσμοί με τη Δήλο και την Αθήνα. Κατά την εποχή της βασιλείας του Μιθριδάτη Ε' του Ευεργέτη (περίπου 150-120 π.Χ.) δημιουργήθηκε μισθοφορικός στρατός σύμφωνα με τα ελληνικά πρότυπα. Το βασίλειο του Πόντου έφτασε στο υψηλότερο σημείο της ακμής του επί Μιθριδάτη ΣΤ' Ευπάτορα (120-63 π.Χ.) ο οποίος επιχειρώντας να πραγματοποιήσει τη φιλοδοξία του για την ίδρυση εξελληνισμένου ασιατικού κράτους, ήλθε αντιμέτωπος με την πανίσχυρη τότε ρωμαϊκή αυτοκρατορία και πραγματοποίησε εναντίον της τέσσερις (04) πολέμους, που είναι γνωστοί ως μιθριδατικοί πόλεμοι.

Κατά τον α' μιθριδατικό πόλεμο (89-84 π.Χ.) ο Μιθριδάτης, έχοντας ως σύμμαχο το βασιλιά της Αρμενίας, Τιγράνη, εξόντωσε 80.000, περίπου, Ρωμαίους που βρίσκονταν στη Μικρά Ασία («Εφέσιος Εσπερινός», 88 π.Χ.), πήρε με το μέρος του την Αθήνα, τη Βοιωτία και τη Λακεδαίμονα, κατέλαβε τη Δήλο και ανάγκασε τον επικεφαλής των ρωμαϊκών δυνάμεων, Λεύκιο Κορνήλιο Σύλλα, να υπογράψει τη συνθήκη της Δαρδάνου. Κατά το β' πόλεμο (83-81) ο Μιθριδάτης κατέλαβε τμήμα της Καππαδοκίας. Οι γ' και δ' πόλεμοι απέβησαν μοιραίοι για τον Πόντιο βασιλιά, γιατί, αφού υπέστη αρχικά ήττες από το Ρωμαίο ύπατο, Μάριο Αυρήλιο Κόττα, στη Χαλκηδόνα, δέχτηκε το τελικό χτύπημα από τον Γναίο Πομπήιο (64 π.Χ.) που κατέλαβε τη Σινώπη και τελευταία την Τραπεζούντα (63 π.Χ.).

Στη ρωμαϊκή-βυζαντινή περίοδο ο αυτοκράτορας Μέγας Κωνσταντίνος αποφασίζει να μεταφέρει την πρωτεύουσα του ρωμαϊκού κράτους (324/330 μ.Χ.) από τη Δύση στην Ανατολή (στην αποικία που ίδρυσαν οι Μεγαρείς, το Βυζάντιο). Το Βυζαντινό κράτος που συνεχίζει την πορεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην ανατολή, χαρακτηρίζεται από δύο στοιχεία και στηρίζεται σε αυτά, τον ελληνισμό (ελληνική γλώσσα, που είναι το συνεκτικό στοιχείο της πλειονότητας του πληθυσμού στην περιοχή) και το χριστιανισμό που έχει ήδη διαδοθεί ως νέα θρησκεία στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (βυζαντινό). Τα ελληνικά στοιχεία που φέρει ο ρωμαϊκός-βυζαντινός πολιτισμός συνδέονται με τον ελληνικό πολιτισμό που έχει ήδη τη δική του μακραίωνη πορεία στην περιοχή αυτή. Επί χίλια περίπου χρόνια μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς τούρκους και την εξάπλωσή τους στα Βαλκάνια, ο ελληνισμός του Πόντου γνωρίζει ανάπτυξη οικονομική και πολιτισμική.

Επί 2000 χρόνια οι Έλληνες του Πόντου διατήρησαν αναλλοίωτη την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Έχτισαν δεκάδες μονές που διατηρούν επί χρόνια, όπως είναι η Ιερά μονή της Παναγίας Σουμελά που βρίσκεται στο όρος Μελάς από όπου έλαβε το όνομά της. Επίσης διατήρησαν την ελληνική γλώσσα στη μορφή της ποντιακής διαλέκτου η οποία διατηρεί τα στοιχεία της αρχαίας ελληνικής (ιωνικής). Το εμπόριο και τα γράμματα είναι οι δραστηριότητες που ανέπτυξαν οι κάτοικοι των περιοχών του Πόντου. Κάτω από δύσκολες συνθήκες ίδρυσαν σχολεία (1682-Φροντιστήριο Τραπεζούντας) και δίδαξαν τα γράμματα στα παιδιά τους. Πολλοί Έλληνες του Πόντου ήταν δάσκαλοι, καθηγητές, γιατροί και γενικά επιστήμονες.

Η ιστορία των Ποντίων όμως έχει το δικό της τραγικό κομμάτι. Το μεγαλύτερο πλήγμα για τη μακραίωνη ιστορία του ελληνισμού στην περιοχή ήταν η γενοκτονία. Πρόκειται για τη δεύτερη γενοκτονία του αιώνα μας στη διάρκεια της οποίας υπήρξαν περισσότεροι από 353.000 νεκροί (1916-1923). Με τον όρο γενοκτονία εννοούμε την ολική ή την μερική μεθοδική εξολόθρευση μιας εθνικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ομάδας. Ο γενοκτόνος δεν εξοντώνει μια ομάδα για κάτι που έκανε, αλλά για κάτι που είναι. Στην περίπτωση των Ποντίων επειδή ήταν Έλληνες και χριστιανοί. Το γενοκτονικό σχέδιο των Νεότουρκων απέβλεπε στην πρώτη φάση στον αφανισμό όλων των χριστιανικών εθνοτήτων και στη δεύτερη στην τουρκοποίηση των Μουσουλμανικών εθνοτήτων. Η σφαγή ολοκληρώθηκε από

ένα σύστημα που λέγεται 'λευκή' σφαγή. Πρόκειται για αργή εξόντωση από την κακομεταχείριση, τις εκτοπίσεις, το κρύο, τη στέρηση τροφής, νερού και τον αποκλεισμό σε στενούς και μικρούς χώρους (μπουντρούμια).

Ο πληθυσμός που εκτοπίστηκε ήταν γυναίκες, παιδιά, και άνδρες άνω των σαράντα πέντε ετών στο μεγαλύτερο μέρος του. Οι ικανοί για πόλεμο είχαν κληθεί και καταταγεί στον τουρκικό στρατό. Όσοι δε δολοφονήθηκαν πέθαιναν από τις αρρώστιες και την πείνα. Οι άτακτες ορδές επιτίθεντο στα απομονωμένα χωριά κλέβοντας, σκοτώνοντας και αρπάζοντας νέα κορίτσια, κακοποιώντας και καίγοντάς τα. Οι σποραδικές δολοφονίες αρχίζουν να αυξάνονται. Χωρικοί που πήγαιναν να εργαστούν στα χωράφια τους, βρίσκονταν καθημερινά δολοφονημένοι. Σκοπός ήταν με τις πυρπολήσεις και τις λεηλασίες να επιτύχουν την αλλοίωση του εθνικού χαρακτήρα των περιοχών και να καταφέρουν ευκολότερα τον εκτοπισμό εκείνων που θα απέμεναν. Ήδη το Δεκέμβριο του 1916 στα χωριά Παλτζάνα και Τρούψη είχαν γίνει εξισλαμισμοί Ελληνίδων οι οποίες οδηγήθηκαν στα τουρκικά χαρέμια. Το 1919 αρχίζει νέος διωγμός των Ποντίων από το κεμαλικό καθεστώς πολύ πιο άγριος και απάνθρωπος από τους προηγούμενους. Συγκεκριμένα, όταν στις 15 Μαΐου 1919 ο ελληνικός στρατός κατέλαβε τη Σμύρνη και ένα μέρος της εδοχώρας, ο ίδιος ο Κεμάλ στις 19 Μαΐου, οργάνωσε τη δεύτερη φάση των διωγμών, αφού αποβιβάστηκε στη Σαμψούντα⁷.

Τα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Ευρώπης και της Αμερικής, καθώς επίσης και οι εκθέσεις διεθνών οργανισμών πιστοποιούν το μέγεθος και το είδος του διωγμού που υπέστησαν οι Έλληνες του Πόντου⁸.

Με τη σύμβαση της ανταλλαγής των πληθυσμών η οποία υπογράφεται στην αρχή του έτους 1923 (ακολουθεί μερικούς μήνες μετά η υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης) οι Έλληνες του Πόντου μαζί με τους υπόλοιπους Έλληνες της Μικράς Ασίας εγκαταλείπουν την πατρίδα και όλα τα υπάρχοντά τους. Αφήνουν πίσω την

⁷ Είναι γεγονός ότι μεγάλες δυνάμεις της εποχής στηρίζουν την Κεμαλική πολιτική. Βλ. Χάρη Τσιρκινίδη, *Συνοπτική ιστορία της γενοκτονίας των Ελλήνων της Ανατολής: Ντοκουμέντα ξένων διπλωματικών αρχείων*, Εκδοτικός Όίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2009. Βλ. και Χάρη Τσιρκινίδη, *Επιτέλους τους ξεριζώσαμε...Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, της Θράκης και της Μ. Ασίας, μέσα από τα γαλλικά αρχεία, Εκδοτικός Όίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002.

⁸ Βλ. και Γεωργίου Μαργαρίτη κλπ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Γ' τάξη Γενικού Λυκείου, Θεωρητική Κατεύθυνση, ΥΠΔΒΜΘ, ΙΤΥ και εκδ. «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ», σ. 235-260.

Μαύρη Θάλασσα, μπαίνουν στην Άσπρη Θάλασσα και φτάνουν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα.

Η παρουσία των Ελλήνων του Πόντου και της Μικράς Ασίας στον ελλαδικό χώρο αυτή την περίοδο είναι γεγονός ότι δημιούργησε προβλήματα οικονομικά στο ήδη καταπονημένο από τους πολέμους κράτος και ανέδειξε τις αδυναμίες του στον οργανωτικό τομέα. Όμως το νέο ανθρώπινο δυναμικό που έφτασε την Ελλάδα, έδωσε πνοή στην ελληνική κοινωνία, ώθηση στην οικονομία, μπόλιασε την κοινωνία με νέες ιδέες και δραστηριότητες άγνωστες μέχρι τότε. Στον πνευματικό τομέα επίσης σημειώθηκε σπουδαία πρόοδος. Συγκεκριμένα στη λογοτεχνία, η γενιά του 30 άντλησε θεματικά ερεθίσματα από τη ζωή και τα έθιμα των προσφύγων, ενώ τα εξαιρετικά ακριτικά και ιστορικά τραγούδια του Πόντου, τα θρησκευτικά τραγούδια της Καππαδοκίας τα ρεμπέτικα της Ιωνίας πλούτισαν και ανανέωσαν με το βυζαντινό τόνο και το χρώμα τους την ελλαδίτικη μουσική. Οι πολεμικοί ποντιακοί χοροί, οι πολιτιστικοί σύλλογοι, τα προσφυγικά σωματεία, τα βιβλία, οι εφημερίδες και τα περιοδικά τους, αποτελούν μέχρι σήμερα σημαντικό τμήμα της πολιτισμικής κληρονομιάς του παρευξείνιου ελληνισμού. Με ανάλογο τρόπο διαφυλάχθηκε από τους πρόσφυγες η ελληνοχριστιανική παράδοση τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό.

Κατόπιν εισήγησης του Πρωθυπουργού Ανδρέα⁹ Παπανδρέου η Βουλή των Ελλήνων αναγνώρισε την Γενοκτονία το 1994 και ψήφισε την ανακήρυξη της 19ης Μαΐου ως «Ημέρα μνήμης για την Γενοκτονία των Ελλήνων στον Μικρασιατικό Πόντο», ημέρα που ο Μουσταφά Κεμάλ αποβιβάσθηκε στην Σαμψούντα.

⁹ Βλ. <http://el.wikipedia.org/>

4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Μετά την εξάπλωση των Οθωμανών στα Βαλκάνια και την υποδούλωση του ελληνισμού στην οθωμανική αυτοκρατορία ο σουλτάνος παραχωρεί ειδικά προνόμια γνωστά στην ιστορία με τους νομικούς όρους «Χάτι Σερίφ» (1839) και «Χάτι Χουμαγιούν» (1856).

Η θεωρητική ισονομία και η θρησκευτική ελευθερία μαζί με την ανάπτυξη του εμπορίου και της οικονομίας οδήγησαν στη δημογραφική αύξηση του ποντιακού πληθυσμού, στην καλλιέργεια της ελληνικής παιδείας και στην ανάπτυξη της νεοελληνικής συνείδησης. Ο ποντιακός ελληνισμός εγκατέλειψε τα κρησφύγετά του και κατέβηκε στις παραλιακές περιοχές, όπου έκτισε καινούρια χωριά, εκκλησίες και σχολεία. Σε σύντομο χρονικό διάστημα πήρε ξανά στα χέρια του το εμπόριο ολόκληρου του Εύξεινου Πόντου και της ενδοχώρας, ενώ η Τραπεζούντα ξαναβρήκε τις παλιές της δόξες. Το μέλλον της περιοχής προβλεπόταν ευοίωνο, χάρη στην εύφορη χώρα με την πλούσια βλάστηση, τις απέραντες δασικές εκτάσεις με έλατα, πλατάνια, πεύκα και άλλα δέντρα που κάλυπταν τις περιοχές της Σινώπης, της Τρίπολης, της Κερασούντας, της Τραπεζούντας και των Σούρμενων. Στην Κερασούντα είχαν ιδρυθεί εργοστάσια ατμοπρίονων για την παραγωγή ξυλείας από έλατα. Μεγάλη σπουδαιότητα επίσης είχε η λεπτοκαρυά που εξαγόταν στο Αμβούργο, την Τεργέστη, τη Ν. Υόρκη και τη Ρωσία.

Η γεωργική οικονομία στηριζόταν κυρίως στο σιτάρι, το καλαμπόκι, το κριθάρι, τα όσπρια, τα πορτοκάλια, τα γεώμηλα και τα εξαίρετα καπνά, ιδιαίτερα των περιοχών της Αμισού και της Μπάφρας. Τα τυροκομικά προϊόντα του Πόντου ήταν και είναι επίσης δημοφιλή στις αγορές της Κωνσταντινούπολης και των άλλων μεγαλουπόλεων. Προς το βορά η οροσειρά Παρυάδρου, πλούσια σε μεταλλευτικά κοιτάσματα, έδωσε τη δυνατότητα δημιουργίας μεταλλείων αργύρου, χαλκού και μολύβδου στις περιφέρειες της Τρίπολης και της Αργυρούπολης. Εξίσου ανεπτυγμένη ήταν η βιοτεχνία στο χώρο της χρυσοχοΐας, της σιδηρουργίας, και της χαλκουργίας, καθώς επίσης και η βιομηχανία της ναυπηγικής.

Η κύρια πλουτοπαραγωγική πηγή στα παράλια του Εύξεινου Πόντου ήταν το διαμετακομιστικό εμπόριο με κυριότερα λιμάνια την Αμισό, την Τραπεζούντα, την Κερασούντα, την Οδησσό, τη Βραΐλα, το Νοβοροσίσκι και τη Σεβαστούπολη.

Κατά τη διάρκεια του Α' παγκοσμίου πολέμου οι Νεότουρκοι με διάφορους τρόπους προσπαθούσαν να απομακρύνουν και να περιορίσουν το εμπόριο των Χριστιανών, οι οποίοι για να επιβιώσουν συνεργάστηκαν με τις τοπικές μουσουλμανικές εθνότητες. Η Τραπεζούντα μέχρι το 1869 έλεγχε το 40% του εμπορίου της Περσίας και το διαμετακομιστικό εμπόριο απέφερε κέρδος περίπου 200.000.000 φράγκα το χρόνο.

Οι ελληνικές επιχειρήσεις διέθεταν εμπορικά υποκαταστήματα και πρακτορεία μεταφορών στη Ρωσία, την Περσία, την Αγγλία, την Κωνσταντινούπολη, τη Μασσαλία και σε άλλες μεγάλες πόλεις της Ευρώπης. Η Τραπεζούντα αποτελούσε το σταυροδρόμι της εμπορικής κίνησης μεταξύ Δύσης και Ανατολής μέχρι το 1869 που ολοκληρώθηκε η διάνοιξη της Διώρυγας του Σουέζ, οπότε άρχισε η σταδιακή παρακμή του λιμανιού της. Ωστόσο, για μεγάλο διάστημα και μετά το 1883, τέσσερις μεγάλοι ελληνικοί τραπεζικοί και εμπορικοί οίκοι της Τραπεζούντας έλεγχαν μαζί με το υποκατάστημα της Τράπεζας Αθηνών σχεδόν όλη την οικονομία του ανατολικού Πόντου.

Ανάλογη ήταν η οικονομική κίνηση των Ελλήνων και στις άλλες πόλεις του Πόντου: από το εμπορικό λιμάνι της Αμισού εξάγονταν μεγάλες ποσότητες εξαιρετικού καπνού και άλλων εγχώριων προϊόντων, ενώ το 1869 στην Αμισό από τις 214 επιχειρήσεις της πόλης οι 156 ανήκαν στους Έλληνες. Στην Κερασούντα οι εφοπλιστικοί και εμπορικοί οίκοι των Κωνσταντινίδη, Κακουλίδη, Σούρμελη και Πισσάνη καταξιώθηκαν στα μεγάλα εμπορικά κέντρα του Εύξεινου Πόντου, αλλά και της Ευρώπης. Η οικονομική άνθηση του ελληνισμού στην ευρύτερη περιοχή του Εύξεινου Πόντου είχε ως αποτέλεσμα την πνευματική και καλλιτεχνική αναγέννηση. Οι εκπρόσωποι του επιχειρηματικού κόσμου προσέφεραν γενναιόδωρα ένα σεβαστό ποσό από τα κέρδη τους υπέρ των θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και αξιόλογοι επιστήμονες στέλνονταν για εξειδίκευση σε διάφορα Πανεπιστήμια της Ευρώπης, για να μεταφέρουν στην πατρίδα τους τις νέες επιστημονικές μεθόδους διδασκαλίας.

5. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΟΝΤΟ

5.1 Γενικά¹⁰

Κατά τους μέσους χρόνους, μετά υποδούλωση του Πόντου στους οθωανούς τούρκους (1461) η παιδεία εξέπεσε. Οι κατακτητές δεν επιτρέπουν την ίδρυση σχολείων και τα οποιαδήποτε υπάρχοντα έπαψαν πλέον να λειτουργούν, επίσης περιόρισαν την άσκηση λατρείας σε υποτυπώδεις εκδηλώσεις, αποσύνθεσαν και εξαφάνισαν κάθε μορφή παιδείας απαγόρευαν ακόμη και τη χρήση της μητρικής γλώσσας σε μερικές περιοχές του Πόντου.

Ο Ελληνισμός του Πόντου προσπάθησε όλα αυτά τα χρόνια να βρει τους προσαρμοστικούς μηχανισμούς και την εθνική του συνοχή να διατηρήσει τα γράμματα, στοιχειωδώς να τα καλλιεργήσει. Έργα γράφτηκαν ή αντιγράφτηκαν στους κώδικες στις βιβλιοθήκες των μοναστηριών, πολλοί από τους οποίους παρ' όλες τις λεηλασίες και τις διαρπαγές διασώθηκαν μέχρι τους νεότερους χρόνους. Από το 1650 και ύστερα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αρχίζει να εμφανίζεται κάπως προγραμματισμένη και οργανωμένη η παιδεία.

Το 1682 ο Πόντιος δάσκαλος του γένους Σεβαστός Κυμινήτης ιδρύει στην Τραπεζούντα το σχολείο που θα μένει ονομαστό με το όνομα «Φροντιστήριο», ενώ στην Αργυρούπολη της επαρχίας Χαλδίας του Πόντου ιδρύεται το 1722 και εκεί οργανωμένο σχολείο.

Η εκατονταετία 1821-1922 σημαδεύεται από κρίσιμα και αποφασιστικά για τον Ελληνισμό πολιτικά, πολεμικά και άλλα γεγονότα και ιδιαίτερα εκείνα που έχουν σχέση με τον υπόδουλο Ελληνισμό, τα οποία επηρεάζουν εν γένει τη ζωή και τη δράση των Ελλήνων του Πόντου. Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και ως το 1860 περίπου υπάρχουν λίγα σχολεία στα αστικά κυρίως κέντρα και στα μοναστήρια της Σουμελά, του Βαζελώνα, του Περιστερεώτα, του Χουτουρά, του Άγιου Γεωργίου κ.α. Στην Τραπεζούντα ειδικότερα το «Φροντιστήριο» ανασυντάσσεται το 1817 από τον Σάββα Τριανταφυλλίδη. Κάποια σχολεία λειτουργούσαν και σε μερικές άλλες πόλεις

¹⁰ Διαμαντής Λαζαρίδης, «Η Παιδεία στον Πόντο», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, 15 Νοεμβρίου 2001, σ.32-37. Βλ. και Σωφρόνης Χατζησαββίδης, «Η Ελληνική Παιδεία στον Πόντο», εφ. *Τα Νέα, Χαμένες Πατρίδες, Ο Πόντος των Ελλήνων, Α' έκδοση 2003*, σ.99-148.

και κωμοπόλεις του Πόντου, όπως στην Κερασούντα, στη Σινώπη, στην Αμισό, στα Κοτύωρα, στα Σούρμενα κλπ. Μερικά από τα στοιχειώδη αυτά σχολεία είχαν εξελιχθεί και σε «Ελληνικά σχολεία»¹¹.

Τομή στην πρόοδο της παιδείας και στην εν γένει οικονομική και κοινωνική ζωή των Ελλήνων δημιουργεί το «Χάτι Χουμαγιούν» (σουλτανικό διάταγμα 1856-έχει ήδη αναφερθεί) με το οποίο οι Τούρκοι αναγκάζονται να παραχωρήσουν σε όλους τους υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας ισονομία, ισοπολιτεία και ανεξιθρησκία όπως έχει ήδη αναφερθεί.

Μετά το Χάτι Χουμαγιούν εκδίδονται οι εθνικοί κανονισμοί από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως. Με τους κανονισμούς αυτούς καθιερώνεται πλέον το σύστημα διακυβέρνησης των Εκκλησιαστικών και εθνικών πραγμάτων των υπόδουλων Ελλήνων σύμφωνα με το νέο πνεύμα που έφεραν οι εθνικοί Κανονισμοί, ενώ οι Έλληνες του Πόντου σημειώνουν εκπληκτική πρόοδο σε όλους τους τομείς της οικονομικής, της κοινωνικής ζωής και της εκπαίδευσης ιδιαίτερα. Λίγο μετά, το 1862 στην περιοχή του Πόντου λειτουργούσαν περισσότερα από 100 σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης και περίπου 15 Ελληνικά σχολεία. Στα χρόνια που ακλουθούν η εκπαίδευση παρουσιάζει αλματώδη ανάπτυξη. Ανεγέρονται παντού σχολεία σε πόλεις και χωριά δημιουργούνται βαθμίδες εκπαίδευσης. Τα περισσότερα σχολεία λειτουργούν με βάση κανονισμούς. Τα σχολικά βιβλία, η διδακτέα ύλη και οι μέθοδοι διδασκαλίας και τα προγράμματα των μαθημάτων αντιστοιχούσαν με αυτά που ίσχυαν στο ελεύθερο Ελληνικό κράτος. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που απόφοιτοι αναγνωρισμένων Διδασκαλείων προσλαμβάνονται ως δάσκαλοι σε καλά οργανωμένα σχολεία. Μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1837 πολλοί Πόντιοι συρρέουν σε αυτό και μετά την αποφοίτηση τους φεύγουν για να προσφέρουν τα φώτα στην γενέτειρά τους. Οι διευθυντές των γυμνασίων και των σχολαρχείων έχουν μεγάλη μόρφωση και κατάρτιση ακόμη και με σπουδές στο εξωτερικό ή διδακτορικά διπλώματα.

Γύρω στα 1890 στον Πόντο υπάρχουν περίπου 500 σχολεία στα οποία φοιτούν 20.500 μαθητές και μαθήτριες. Κατά την περίοδο αυτή και συγκεκριμένα το 1882 το «Φροντιστήριο» Τραπεζούντας εξελίχθηκε σε τέλειο γυμνάσιο

¹¹ Πρόκειται για συγκεκριμένο τύπο σχολείου.

αναγνωρισμένο από το Ελληνικό κράτος. Στην πρώτη 15ετία του 20^{ου} αιώνα η πρόοδος της παιδείας στον Πόντο φτάνει στο απόγειό της. Από κανένα χωριό, έστω και 10 οικογενειών, δε λείπει σχολείο. Παράλληλα ιδρύονται σωματεία φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, βιβλιοθήκες δίνονται διαλέξεις και ανεβαίνουν θεατρικά έργα. Δημιουργούνται θεατρικές ομάδες και δίνονται συναυλίες. Λίγο πριν από την έκρηξη του Α' παγκοσμίου πολέμου, το 1914 η πληθυσμιακή σχολική εικόνα των Ελλήνων στον Πόντο έχει ως εξής:

Σε όλο τον Πόντο, σε μια έκταση 70.000 τ.χλμ. περίπου, κατοικούν 700.000 Έλληνες, ενώ περίπου άλλοι τόσοι Πόντιοι ζουν στη Ρωσία όπου έχουν καταφύγει ή μεταναστεύσει κατά καιρούς (κατά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους του 1828, του 1854 και το 1878).

Σχολεία: Λειτουργούν δύο Τέλεια Γυμνάσια, της Τραπεζούντας και της Αμισού αναγνωρισμένα από το Ελληνικό κράτος, τον μεν πρώτο από το 1882, το δε δεύτερο από το 1912. Οχτώ Ημιγυμνάσια της Κερασούντας, της Αργυρούπολης, των Κοτυώρων, της Πάφρας, της Σιωπής, των Σούρμενων, της Ριζούντας και του Μεταλλείου Ακ-Νταγ-Μάντεν στο νομό Άγκυρας του οποίου οι κάτοικοι ήταν άποικοι από την περιοχή Χαλδίας του Πόντου. Λειτουργούν επίσης περίπου 1.200 δημοτικά σχολεία και μερικές αστικές σχολές.

Μαθητές: Περίπου 70.000 μαθητές και μαθήτριες φοιτούσαν σε όλα τα είδη των σχολείων στα οποία δίδασκαν πάνω από 1.270 δάσκαλοι και καθηγητές.

Ο ρόλος της Εκκλησίας: Μετά τη δημοσίευση των Εθνικών Κανονισμών του Πατριαρχείου (1862) κοντά στην Εκκλησία προστέθηκε και η δημογεροντία η οποία, μεταξύ των άλλων, είχε και την φροντίδα λειτουργιάς των σχολείων τελευταίο πάντως λόγο, όπως και αλλού τονίσαμε, τον είχε η Εκκλησία με επικεφαλής το μητροπολίτη κάθε επαρχίας. Στον Πόντο πάντως οι μητροπολίτες των έξι (06) εκκλησιαστικών επαρχιών συνέβαλαν τα μάλα στην ανάπτυξη των σχολείων.

Η ανάμιξη της τουρκικής κυβέρνησης: Μετά το Χάτι Χουμαγιούν (1856) και τη δημοσίευση των Εθνικών Κανονισμών του Πατριαρχείου το 1862, η κατάρτιση και η επικύρωση των σχολικών προγραμμάτων γινόταν από το Πατριαρχείο και από τους κατά επαρχίες μητροπολίτες. Από τους ίδιους επικυρώνονταν τα διπλώματα των προσλαμβανόμενων δασκάλων.

Από την εποχή των Νεότουρκων (1908) άρχισε να παραβιάζεται το προνομιακό καθεστώς των σχολείων. Οι Νεότουρκοι επεδίωξαν να υπαγάγουν τα σχολεία των Ελλήνων στο υπουργείο Παιδείας, το οποίο θα τα διοικούσε με κυβερνητικές επιτροπές με δικαίωμα να συντάσσουν τα προγράμματα των μαθητών, να καθορίζουν τα διδακτικά βιβλία, να διορίζουν τους δάσκαλους και να επιβάλουν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης ως αποκλειστική γλώσσα διδασκαλίας την τουρκική. Η λειτουργία των σχολείων κατάντησε προβληματική. Το διδακτικό προσωπικό για να αποφύγει τη στράτευση και τις διώξεις εγκαταλείπει το σχολείο. Οι μαθητές διακόπτουν τη φοίτηση στα σχολεία και τα σχολικά κτίρια επιτάσσονται για στρατιωτικούς λογούς. Με μια λέξη η εκπαίδευση αποσυντίθεται, με μοναδική εξαίρεση την περιοχή της Τραπεζούντας την περίοδο 1916-1918, που τελεί υπό ρωσική κατοχή, άλλα και εκεί μετά την ανακατάληψή της η λειτουργία των σχολείων καθίσταται προβληματική για τους ίδιους λόγους.

Το δράμα των Ελλήνων του Πόντου και στον τομέα της εκπαίδευσης κορυφώνεται μετά το κίνημα του Κεμάλ, το 1919, αφού ο μίσος πληθυσμός του Πόντου εξοντώνεται. Η ελληνική εκπαίδευση στον Πόντο που αναγεννήθηκε μετά τα 1856 και σημείωσε εκπληκτική πρόοδο, διακόπηκε οριστικά το 1922 μαζί με τον ξεριζωμό των Ελλήνων Ποντίων από τις προαιώνιες εστίες τους.

Ο Σεβαστός Κυμινήτης έζησε στα τέλη του 17^{ου} αιώνα στην πατριαρχική σχολή της Κωνσταντινούπολης και υπήρξε ιδρυτής του «Φροντιστηρίου Τραπεζούντας», ενώ ο Συμεώνος έζησε στα τέλη του 17^{ου} αιώνα και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ασχολήθηκε με την αρχαία ελληνική γραμματεία και διαδέχτηκε τον Σεβαστό Κυμινήτη στη διεύθυνση του «Φροντιστηρίου Τραπεζούντος», αργότερα ανέλαβε τη διεύθυνση της «Αυθεντικής Ακαδημίας».

Γενικά η εκπαίδευση όπως ήδη αναφέρθηκε, άρχισε να γνωρίζει μεγάλη ακμή μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Και αυτό οφείλεται, φυσικά, στην αλλαγή των κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων της περιοχής, όπως ήδη αναφέρθηκε και αναλύθηκε. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα άρχισε να δημιουργείται, κυρίως στην Τραπεζούντα, αλλά και σε ολόκληρο τον Πόντο, μια κοινωνικοοικονομική κατάσταση η οποία ήταν απόρροια των συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, και ιδιαίτερα μετά την ελληνική επανάσταση του 1821

και τους ρωσοτουρκικούς πολέμους του. Έτσι ο ελληνικός πληθυσμός άρχισε ξανά να δραστηριοποιείται και να αναπτύσσεται οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά.

Θεωρούμε απαραίτητο να διευκρινίσουμε ορισμένους όρους, σχετικά με την εκπαίδευση:

- **Νηπιαγωγείο:** Ήταν η αρχική βαθμίδα της εκπαίδευσης. Διαρκούσε ένα με δυο χρονιά. Σκοπός του ήταν η προετοιμασία των μαθητών και των μαθητριών για τη φοίτηση τους στο Δημοτικό.
- **Γραμματοδιδασκαλείο:** Ήταν αυτοτελής σχολική μονάδα που λειτούργησε σε ολιγομελείς κοινότητες, σκοπός του ήταν η διδασκαλία γραφής, ανάγνωσης και στοιχείων αριθμητικής.
- **Δημοτικό:** Διακρίνεται σε «κοινό» και «πλήρες». Το πλήρες είχε έξι (06) τάξεις. (Ο αριθμός των τάξεων των κοινών δημοτικών εξαρτάται από τα οικονομικά του σχολειού). Δίνει τις βασικές σπουδές (γραφή, ανάγνωση, αρίθμηση, γεωγραφικές, ιστορικές και κοινωνικές γνώσεις).

5.2 To «Φροντιστήριο της Τραπεζούντας»

Το «Φροντιστήριο της Τραπεζούντας» πέρασε διάφορες περιπέτειες: ανέστειλε τη λειτουργία του, άλλαξε ονομασία, βρέθηκε σε περιόδους ακμής και παρακμής. Μεταξύ των διδασκομένων μαθημάτων ήταν τα εξής: αρχαία ελληνικά (Όμηρος, Θουκυδίδης, Ηρόδοτος, Πλάτων, Λουκιανός). Η αναβάθμιση του φροντιστηρίου αυτήν την εποχή οφειλόταν στο ενδιαφέρον των κατοίκων της Τραπεζούντας και στις γενναίες επιχορηγήσεις της μητρόπολης, των ιδιωτών και των μοναστηριών. Αρκετοί δάσκαλοι από την Ελλάδα έρχονταν να διδάξουν σε σχολεία της πόλης, ενώ πολλοί απόφοιτοι του φροντιστηρίου συνέχιζαν τις σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το «Φροντιστήριο της Τραπεζούντας», όπως φαίνεται από τις διάφορες μαρτυρίες, διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο τόσο στη μόρφωση στελεχών της ελληνικής κοινωνίας του Πόντου, όσο και γενικότερα στην ανόρθωση του πνευματικού της επίπεδου. Το Φροντιστήριο έκλεισε οριστικά το Νοέμβριο του 1921 έπειτα από διαταγή της τουρκικής κυβέρνησης.

5.3 Η εκτός φροντιστηρίων εκπαίδευση

Τα δυο φροντιστήρια ήταν τα μοναδικά εκπαιδευτικά ιδρύματα του Πόντου που περιλάμβαναν εκείνη την εποχή εκτός από τη στοιχειώδη εκπαίδευση και τη βαθμίδα της Μέσης εκπαίδευσης. Από το 1840 άρχισαν να ιδρύονται δημόσια σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης τα οποία συντηρούνταν από την ελληνική κοινότητα με τη συνδρομή της Εκκλησιάς. Το πρώτο δημόσιο «αλληλοδιδακτικό» σχολείο ιδρύθηκε στην Τραπεζούντα με διευθυντή τον Α. Καρυοφύλλη. Η εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών στον Πόντο γινόταν κατά βάση σε διαφορετικά σχολεία, άλλα αυτό εφαρμοζόταν μονό στις μεγάλες πόλεις και κωμοπόλεις, ενώ σε περιοχές με μικρό πληθυσμό η εκπαίδευση ήταν μεικτή. Η εκπαίδευση των αγοριών γινόταν από παλιά εκτός των φροντιστηρίων σε διάφορα «οικοδιδασκαλεία», στα οποία δίδασκαν, κατά κανόνα, κληρικοί και γραμματοδιδάσκαλοι. Από το 1840 άρχισε να οργανώνεται η εκπαίδευση των αγοριών με τη δημιουργία των πρώτων κατώτερων δημόσιων σχολείων τα οποία λειτουργούσαν υπό την αιγίδα τα Εκκλησιάς.

Η εκπαίδευση των κοριτσιών δεν υφίστατο μέχρι το 1846, αφού δεν είχαν ιδρυθεί σχολεία. Το 1846 οι πολίτες της Τραπεζούντας ιδρύσαν το Παρθεναγωγείον Τραπεζούντας με πρώτη διευθύντρια τη Μαριώ Καρυοφύλλη. Το ίδιο έκαναν και οι πολίτες της Αργυρούπολης 30 χρονιά αργότερα. Το 1873 ιδρύσαν το Παρθεναγωγείον Αργυρουπόλεως, με πρώτο διευθυντή το Μούρα Κυριακίδη. Οι μαθήτριες του Παρθεναγωγείου φορούσαν ομοιόμορφη ενδυμασία (ποδιά), φρόντιζαν τα μαλλιά τους με ορισμένους τρόπους, ήταν υποχρεωμένες να πηγαίνουν κάθε Κυριακή στην εκκλησία, να συμμετέχουν στις δημόσιες γιορτές που καθόριζε η διεύθυνση του σχολείου και να συμπεριφέρονται προς τους άλλους «κοσμίως». Στον πρακτικό τομέα οι μαθήτριες ασκούνταν σε εργασίες σχετικές με το σπίτι όπως κοπτική- ραπτική και οικιακή οικονομία. Η εκπαίδευση των κοριτσιών στον Πόντο προέβλεπε για τις τελειόφοιτες να έχουν μια καλή εγκύκλιο μόρφωση, να είναι καλές νοικοκυρές και άξιες μητέρες. Η σημασία την οποία έδινε η ποντιακή κοινωνία στην απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων από τη γυναίκα φαίνεται και από την ίδρυση, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, της αδελφότητας των κυριών της Τραπεζούντας υπό την επωνυμία «Μέριμνα».

Σύμφωνα¹² με τα στατιστικά στοιχειά των τουρκικών αρχών και των κατά τόπους εκκλησιαστικών αρχών, ελληνικών και αρμένικων, και μετά από αντιπαραβολή τους με δεδομένα του E. Reclus, του Vitar Cuinet και διαφόρων άλλων, όλος ο μαθητικός αριθμός στα βιλαέτια της Τραπεζούντας, Σεβάστειας και Κασταμονής ανέρχεται σε 217.036 μαθητές, οι οποίοι φοιτούν σε 9.016 σχολεία. Σε αυτά τα σχολεία διδάσκουν 9.763 δάσκαλοι. Αναλυτικά τα σχολεία ανά βιλαέτι είναι τα εξής:

Α) Βιλαέτιον Τραπεζούντας:

Ελληνικά σχολεία 754

μετά διδασκάλων 1.202 και μαθητών 37.195

Αρμένικα σχολεία 47

μετά διδασκάλων 62 και μαθητών 2.017

Μουσουλμανικά σχολεία 2.453

μετά διδασκάλων 2.481 και μαθητών 71.233 110.445

Β) Βιλαέτιον Σεβάστειας:

Ελληνικά σχολεία 235

μετά διδασκάλων 374 και μαθητών 10.805

Αρμένικα σχολεία 1.009

μετά διδασκάλων 1.030 και μαθητών 11.088

Μουσουλμανικά Σχολεία 2.383

μετά διδασκάλων 2.455 και μαθητών 40.925 62.818

Γ) Βιλαέτιον Κασταμονής:

Ελληνικά Σχολεία 38

μετά διδασκάλων 75 και μαθητών 2.931

Αρμένικα Σχολεία 4

μετά διδασκάλων 4 και μαθητών 240

¹² Βλ. Γεωργίου Κλεάνθους Σκαλιέρη, *Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας (1204-1461), Περί της εθνογραφικής δημογραφικής και κοινωνικής συγκροτήσεως του Πόντου και της ποντιακής Παφλαγονίας*, Εν Αθήναις, τύποις Κίμωνος Ι. Θεοδωροπούλου και Σία, Σοφοκλέους – Αριστείδου 1921, σ. 45-66.

Μουσουλμανικά Σχολεία 2.043
μετά διδασκάλων 2.080 και μαθητών 40.062 43.773

Όλοι οι μαθητές : 217.036

Κοινότητες	Σχολεία	Διδάσκαλοι	Μαθητές
Ελληνικά	1.077	1.651	50.931
Αρμενικά	1.060	1.096	13.345
Μουσουλμανικά	6.879	7.016	152.760
Ολικά	9.016	9.763	217.036

Από το 1821 υπάρχει μεγάλη ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Ο ποντιακός ελληνισμός χτίζει εκκλησιές και σχολεία. Το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας (1682-1922), με ιδρυτή το Σεβαστό Κυμινήτη, δάσκαλο του Γένους (όπως έχει αναφερθεί ήδη) συμβάλλει στην πνευματική και ηθική ανάπλαση. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα κάθε ποντιακό χωριό είχε εκκλησίες και σχολεία¹³.

¹³ Είναι εντυπωσιακές οι αναφορές και τα στοιχεία (αναφέρεται σε σημαντικές πηγές) του Γεωργίου Κλεάνθους Σκαλιέρη για την ανάπτυξη της παιδείας και της εκκλησίας στον Πόντο, για τη συνύπαρξη των χριστιανών και μουσουλμάνων και για την οικονομική ανάπτυξη στην περιοχή. Βλ. ό.π.,ί.μ.

6. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

6.1 Ήθη και έθμα

Οι Πόντιοι χαρακτηρίζονται από τα έντονα στοιχεία παράδοσης και εθίμων που μετέφεραν από τον Πόντο. Οι χοροί, η ποντιακή διάλεκτος και κάποια από τα έθιμα διατηρούνται μέχρι και σήμερα.

6.2 Το έθιμο

Χαρακτηριστικό έθιμο της ποντιακής κοινωνίας είναι τα κάλαντα. Τα ποντιακά κάλαντα συνοδεύονταν από την πατροπαράδοτη ποντιακή λύρα και τα έψελναν μικροί και μεγάλοι, χωρισμένοι σε μικρές ομάδες. Επισκέπτονταν όλα τα σπίτια του χωριού, την παραμονή ή ανήμερα της γιορτής, κυρίως μετά τη δύση του ήλιου. Καθώς όμως τα περισσότερα χωριά του Πόντου βρίσκονταν σε ορεινές περιοχές και τα κάλαντα ψέλνονταν κατά τη χειμερινή περίοδο, οι μορφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες ανάγκαζαν μικρούς και μεγάλους να ψέλνουν τα κάλαντα και κατά τη διάρκεια της ημέρας.

Οι "καλαντάδες" (ραψωδοί) εκτός από τη συνοδεία της λύρας, φρόντιζαν να φέρνουν μαζί τους και ένα στολισμένο καράβι, φτιαγμένο από χαρτόνι και λεπτό σανίδι για να εντυπωσιάσουν τους νοικοκυραίους. Συνήθως φώτιζαν τα καραβάκια τους με κεριά, ενώ κάθε ομάδα προσπαθούσε να φτιάξει το πιο όμορφο και φανταχτερά στολισμένο, εν είδη συναγωνισμού. Τα Ποντιακά Κάλαντα των Χριστουγέννων, που είναι και τα πιο διαδεδομένα, περιέχουν όλη τη ζωή του Θεανθρώπου, από τη στιγμή της Γέννησής του, μέχρι τη στιγμή της Σύλληψής του, χωρίς όμως να προχωρούν και στη θανάτωσή του, γεγονός που θα ερχόταν σε αντίθεση με το χαρμόσυνο γεγονός των Χριστουγέννων.

Στα Ποντιακά Πρωτοχρονιάτικα Κάλαντα συναντούμε σημαντικές παραλλαγές, με σημαντικότερες αυτές της Γαράσαρης. Όλοι σχεδόν οι στίχοι είναι αφιερωμένοι στην υπό τουρκική κατοχή Κωνσταντινούπολη, μεταβάλλοντας το χαρμόσυνο μήνυμα τής έλευσης τής νέας χρονιάς σε θρήνο και μοιρολόι. Οι νοικοκυραίοι ανάλογα με την περιοχή, έδιναν στους καλαντάρηδες φρούτα, ξηρούς καρπούς (καρύδια, φουντούκια, σταφίδες κτλ.) ακόμη κι αυγά, βούτυρο, καβουρμά και πλιγούρι. Σε περιοχές όπως η Σάντα, που δεν είχε πολλά οπωροφόρα δέντρα, τα δώρα ήταν αποκλειστικά φρούτα, ενώ στην Ορτού συνήθιζαν να βάζουν πάνω στα

φρούτα και μερικές δεκάρες. Ένα άλλο δώρο που συνήθιζαν να δίνουν, κυρίως στην Γαράσαρη, ήταν τα "κολόθα", που ήταν μικρά τσουρέκια που έμοιαζαν με γλυκό ψωμί.

6.3 Μουσική

Στην ενότητα αυτή αναφέρονται κάποια σημαντικά μουσικά όργανα που χρησιμοποιούνται στην παραδοσιακή ποντιακή μουσική:

Ο Ζουρνάς (Ο Οξύαυλος)

Κατασκευάζεται από διάφορα ξύλα χωρίζεται σε δυο τμήματα το ένα, το επιστόμιο με διπλό γλωσσίδι, γνωστό στην ποντιακή ως «ο πετεινός», μικρό στο μέγεθος τοποθετείται στο επάνω μέρος του οργάνου στο δεύτερο τμήμα που είναι και μεγαλύτερο σε μήκος και η απόληξή του είναι χονδροειδής εκεί όπου είναι ανοιγμένες οι καθορισμένες τρύπες (7 επάνω | κάτω).

Το «αγγείον» ή τουλούμη ή άσκαυλος

Κατασκευάζεται από δέρμα προβάτου και κατσικιού κατάλληλα επεξεργασμένο. Πρόκειται για πέτσινο αεροθάλαμο με δυο τρύπες. Στη μια τοποθετείται ένα καλάμι με τέτοιο τρόπο, ώστε ο οργανοπαίκτης από αυτό να το γεμίζει με αέρα, αλλά και να εμποδίζεται η εξαγωγή του. Στην άλλη τρύπα τοποθετείται δίδυμος αυλός με καθορισμένες τρύπες.

Η Λύρα «κεμεντζές»

Η πρώτη λύρα εμφανίζεται στην ελληνική μυθολογία στο μύθο του θεού Ερμή, όταν ήταν ακόμη παιδί ο Ερμής είχε κλέψει ένα κοπάδι αγελάδες, οι οποίες ανήκαν στο θεό Απόλλωνα. Στο δρόμο είχε πεινάσει ο μικρός Ερμής και σκότωσε μια χελώνα. Το καβούκι της το έκανε λύρα. Όταν ο Απόλλων κατάλαβε ποιος ήταν ο μικρός κλέφτης πήγε στη μητέρα του τη «Μαία» και ζήτησε πίσω το κοπάδι του. Ο Ερμής για να καταλαγιάσει την οργή του Απόλλωνα εκτός από τα ζώα έδωσε και τη λύρα του. Με αυτήν ο Απόλλων έγινε περίφημος μουσικός και προστάτης θεός όλων των μουσικών. Ο Όμηρος μας δίνει πληροφορία, πως από την εποχή του, ο πυρρίχιος χορευόταν με τη συνοδεία της λύρας, αλλά και του αυλού.

Στην αρχαιότερη παράσταση λύρας που έχουμε από τη μυκηναϊκή εποχή, γύρω στο 1500 π.Χ. στους ιστορικούς χρόνους, τα είδη της λύρας ήταν δύο, η κλασική, αυτή του Απόλλωνα και του θεού Ορφέα καθώς και η κιθάρα. Κάπου στο μεσαίωνα προστέθηκε και το δοξάρι. Ο λαϊκός τεχνίτης που την κατασκευάζει μπορεί να είναι και λυράρης. Ως ύλη χρησιμοποιεί ξύλο από δαμασκηνιά (κοκκύμελον) μουριά ή άρκευθο (αρτούζ). Δε λείπουν οι κατασκευές και από ξύλο άλλων δένδρων. Λέγεται πάντως ότι η πιο γλυκόλαλη λύρα γίνεται από δαμασκηνιά. Βασικό στοιχείο στο σώμα της λύρας είναι το καπάκι για το οποίο χρησιμοποιείται «χαρτομάν» (λεπτή σανίδα) από έλατο, οι χορδές, τρεις συνολικά, κατασκευάζονται από έντερο ζώου. Πιο λεπτή ή ψιλή χορδή είναι το «ζιλ». Μεταγενέστερα χρησιμοποιούνται μετάξινες χορδές και τελευταία οι ατσάλινες.

Η «κεμενέ» και «κεμανή»

Για την κατασκευή του μουσικού αυτού οργάνου ισχύει ότι και στη λύρα. Μόνο που το μέγεθος εδώ είναι μεγαλύτερο και οι χορδές περισσότερες (5-8). Στην κεμανέ, εκτός από τις κανονικές χορδές, υπάρχουν και οι βοηθητικές, που τοποθετούνται κάτω από τις κανονικές και οι οποίες απλώς πάλλονται χωρίς να αγγίζονται ποτέ από τα δάχτυλα του οργανοπαίχτη τόσο ο κεμανέ, όσο και η λύρα παιζονται με δοξάρι, οι τρίχες του οποίου είναι παρμένες από ουρά βαρβάτου αλόγου γι' αυτό και διατηρούνται ζωντανές και σκληρές κατάλληλες για παραγωγή καλύτερου ήχου.

Το «ταούλ» (τύμπανο, ταμπούρλο)

Ο σκελετός του έχει σχήμα κυκλοτερές, όπου στις πλάγιες πλευρές του τοποθετούνται τεζαρισμένα κατεργασμένα με σχοινιά, κατεργασμένα δέρματα, συνήθως από βόδι ή γάιδαρο. Το όργανο συνοδεύεται από τα κρόταλα, το ένα πρέπει να είναι χοντρό για το κύριο χτύπημα που δίνει το ρυθμό και το άλλο λεπτή βίτσα με την οποία δίνεται κατά κάποιο τρόπο η μελωδία του σκοπού.

6.4 Η ποντιακή διάλεκτος

Η Ποντιακή διάλεκτος είναι μία από τις λίγες διαλέκτους που συνδέονται τόσο άμεσα με την αρχαία ελληνική γλώσσα. Σήμερα μιλιέται κυρίως στην περιοχή της Μακεδονίας εκεί όπου υπάρχουν και αμιγείς ποντιακοί πολιτισμοί. Η Ποντιακή

διάλεκτος προέρχεται κυρίως από την αρχαία Ιωνική διάλεκτο και αυτό οφείλεται στην καταγωγή των αποίκων του Πόντου (Ιωνική Μίλητος) και μετρά 26 αιώνες ζωής. Φυσικά επηρεάστηκε από τους Γενουάτες και τους Βενετσιάνους της Τραπεζούντας, τους Πέρσες και τους Γεωργιανούς καθώς και από τους Τούρκους. Το αξιοσημείωτο είναι πως παρά τις τόσες προσミξεις, η Ποντιακή κατάφερε να αφομοιώσει τις άλλες διαλέκτους και να εξελίξει την δική της, για παράδειγμα το τούρκικο ρήμα aramak έγινε στα ποντιακά αραεύω δηλαδή αναζητώ και έδωσε και άλλα παράγωγα (αραεμάν- αναζήτηση, αραευτής- ερευνητής).

Υπάρχουν αναφορές σχετικά με την ύπαρξη σημαντικού αριθμού μουσουλμάνων ομιλητών της διαλέκτου στον σύγχρονο Πόντο. Το 1996 ο συγγραφέας Ομέρ Ασάν (ομιλητής και ο ίδιος της Ποντιακής) αναφέρει πως η γλώσσα χρησιμοποιείτο από τουλάχιστον εξήντα (60) χωριά της Τραπεζούντας, αλλά και αλλού, από εσωτερικούς μετανάστες. Στην αναζήτηση της Ποντιακής διαλέκτου διακρίνει κανείς τρεις (03) μεγάλες διαλεκτικές ομάδες:

1. Τα οινουντιακά (με έντονες επιδράσεις από την κοινή νεοελληνική)
2. Τα τραπεζουντιακά
3. Τα χαλδιώτικα (με μεγαλύτερες επιδράσεις από την τουρκική).

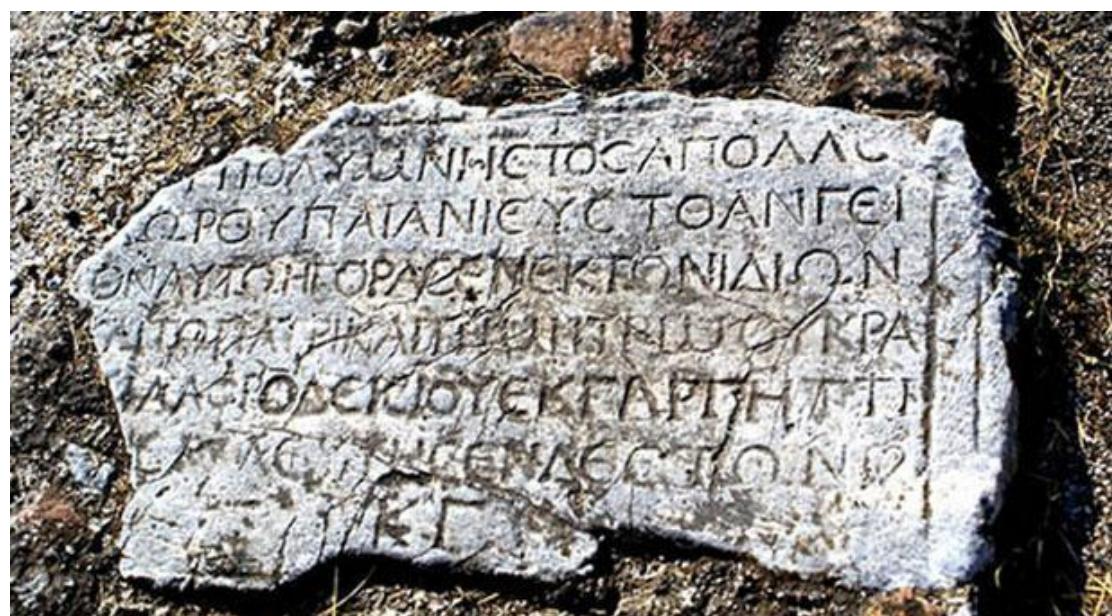
Τα επιμέρους ποντιακά ιδιώματα με κριτήρια κυρίως γεωγραφικά χωρίζονται σε 6 επιμέρους ομάδες:

- Ιδίωμα Τραπεζούντας, Ματσούκας, Σάντας και Χαλδίας (επικρατέστερο)
- Όφη και Σουρμένων
- Κερασούντας και Τρίπολης.
- Οινόης
- Αμισού
- Ινέπολης.

Η ποντιακή διάλεκτος (γλώσσα) δεν είναι επίσημη γλώσσα καμίας χώρας και δε διδάσκεται. Παρ' όλα αυτά, πολλοί Σύλλογοι και οργανώσεις τόσο στην Ελλάδα, όσο και στο εξωτερικό, διατηρούν και μεταλαμπαδεύουν την Ποντιακή Διάλεκτο μέσω μαθημάτων, βιβλίων και άλλων δραστηριοτήτων. Η πιο συνηθισμένη μέθοδος

διδασκαλίας σήμερα είναι η προφορική. Γνωστοί γλωσσολόγοι θεωρούν πως με το πέρασμα του χρόνου η διάλεκτος θα αφομοιωθεί από την νεοελληνική γλώσσα και θα καταταγεί στον κατάλογο των «νεκρών γλωσσών».

Η Ποντιακή όπως και η καππαδοκική διάλεκτος αποτελούν αυτό που λέμε τα Μικρασιατικά ιδιώματα και είναι συγγενικά προς τα κυπριακά, τα δωδεκανησιακά και τα άλλα ανατολικά γλωσσικά ιδιώματα. Είναι επίσης μία από τις τέσσερις διαλέκτους της ελληνικής γλώσσας.

Εικόνα 3. Δείγμα ποντιακής γραφής

7. ΤΟ ΠΟΝΤΙΑΚΟ ΘΕΑΤΡΟ

7.1 Γενικά

Το ρωμαίικο θέατρο του μικρασιατικού Πόντου¹⁴, της νότιας Ρωσίας, της Γεωργίας, της Κριμαίας, της Ουκρανίας είναι ένα σημαντικό κομμάτι της λαογραφίας και του νεοελληνικού θεάτρου. Σε σύγκριση μ' άλλες θεατρικές μορφές, το ρωμαϊκό θέατρο του Εύξεινου Πόντου, της νότιας Ρωσίας, της Ουκρανίας το αγνοούν οι ιστορικοί του θεάτρου. Γράφτηκαν σοβαρές μελέτες για το Κρητικό θέατρο, το Επτανησιακό θέατρο, το Κωμειδύλλιο, την Επιθεώρηση, τον Καραγκιόζη, το Ρωμαϊκό θέατρο στη πόλη, το θέατρο της Φιλικής. Λίγες από αυτές γράφτηκαν στην την Ποντιακή διάλεκτο. Αν το αρχαίο θέατρό μας αποτελεί τη μακρινή γενεσιούργο (αρχή) της προϊστορίας του νεοελληνικού θεάτρου, τότε θα πρέπει να λογαριάζεται για το ποντιακό θέατρο, ότι, μαζί με τον Καραγκιόζη, το Κρητικό θέατρο, το Επτανησιακό, την Επιθεώρηση, το Κωμειδύλλιο, αποτελεί γέφυρα ανάμεσα στο αρχαίο και στο νεότερο ελληνικό θέατρο.

Υπάρχουν δύο εποχές του Ποντιακού θεάτρου η εκείθεν του Αιγαίου (1923) και η εντεύθεν του Αιγαίου ως το σήμερα. Στην εκείθεν του Αιγαίου εντοπίζονται σε δύο χώρους : του μικρασιατικού Πόντου, όπου γεννήθηκε και αναπτύχθηκε το Ρωμαϊκό θέατρο μέχρι το 1922, μάλιστα το πρώτο ποντιακό θεατρικό έργο θεωρείται το «Ειμαρμένης παίγνια» του Κερασούντιου Ιωάννου Γ. Βαλαβάνη σε ποντιακή και καθαρεύουσα το 1860, στην Αθήνα. Ο δεύτερος χώρος ανάπτυξης του ποντιακού θεάτρου είναι η τσαρική Ρωσία όπου το ποντιακό θέατρο ξεκίνησε πριν από το θέατρο της Φιλικής και μετέπειτα της Σοβιετικής Ένωσης¹⁵.

Οι πρόγονοι του Ποντιακού θεάτρου υπήρξαν οι Μωμόγεροι ή τα Μωμόγερα¹⁶, που κατάγονται από τα «Φαλλικά» του αρχαιοελληνικού θεάτρου.

¹⁴ Ερμής Μουρατίδης , «Ένας Θησαυρός» , εφ. Ελευθεροτυπία, Ιστορικά, 15 Νοεμβρίου 2001.

¹⁵ Βλ. Σύντομη ανασκόπηση στο Ποντιακό θέατρο του Μικρασιατικού Πόντου (Σινώπη, Κερασούντα, Τραπεζούντα, Αμισό, Αμάσεια, Κοτύωρα).

¹⁶ Παύλος Α. Γαϊτανίδης, «Η Λαϊκή Παράδοση, Μουσική-Χορός-Θέατρο», εφ. Τα Νέα, Χαμένες πατρίδες, Ο Πόντος των Ελλήνων, Α' εκδοση 2003 , σ. 157-168.

Είναι γνωστό ότι οι Ίωνες των παραλίων της κεντρικής Μικράς Ασίας, κατά τον Β' αποικισμό στον Εύξεινο Πόντο, πήραν μαζί τους και τις τότε υπάρχουσες θεατρικές μορφές, το Διθύραμβο και τα Φαλλικά, που οι πρόγονοι τους είχαν φέρει από την Ελλάδα. Τα Μωμόγερα ή οι Μωμόγεροι αναπτύσσονται στον Πόντο σε εξήντα παραλλαγές. Οι αρχαίοι πόντιοι συγγραφείς της Μέσης και της Νέας Κωμωδίας του 5^{ου} αιώνα π.Χ., μέχρι τον 1^ο μ.Χ. αιώνα είναι ο Διόδωρος ο Σινωπεύς, ο Δίφυλος ο Σινωπεύς, ο Διονύσιος ο Σινωπεύς, ο Διογένης ο κυνικός ή παραχαράκτης, ο Βάτων ο συγγραφεύς, ο Σπίνθαρος ο Ηρακλεώτης, ο Ηρακλείδης ο Ποντικός, ο Χαμαιλέων ο Ηρακλεώτης.

7.2 Η σύνταξη του θεατρικού συγκείμενου – επιδράσεις

Το Ποντιακό θέατρο εκείθεν του Αιγαίου υπήρξε ο εκφραστής της ιστορίας των ελληνικών πράξεων και ελληνικής γλώσσας στον Εύξεινο Πόντο. Μετά από τις ρωγμές που αφήνει η Οθωμανική αυτοκρατορία, με τη ανακήρυξη του τανζιμάτ, υπό την επίδραση των νέων ελλαδικών καλλιτεχνικών κινημάτων, όπως του νέου ελληνικού θεάτρου (Κωμειδύλλιο), υπό την επίδραση των πολιτιστικών κινημάτων, όπως του ηθογραφικού κινήματος, υπό την επίδραση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, προσπάθησε να στηρίξει τη Ρωμιοσύνη εκεί δίνοντας τα πειστήρια της εθνικής ταυτότητας, της αδιάλειπτης συνέχειας, της φυλετικής καθαρότητας: «Έλληνες εσμέν, απόγονοι ενδόξων προγόνων» (Ιωάννης Γ. Βαλαβάνης).

Το Ποντιακό θέατρο στο Μικρασιατικό Πόντο κωδικοποίησε την Ανατολική Σκέψη και Ζωή και τη μορφή της κοινωνίας που ορίζει αυτή η Σκέψη: 'Ηθη, έθιμα, θεσμούς, αλλά και τη λειτουργία της οικογένειας. Το Ποντιακό θέατρο εκεί «περιγράφει» ή «αποτυπώνει» και κάποτε προτείνει «ανατροπές», όπως στους «Ερωτόληπτους» του Κ.Γ.Κωνσταντινίδη, στους «Κωδωνάτους βρυκόλακες» και στο «Χύσε, τρίψε, πλύνε» του Ε.Χ.Φοινικόπουλου, στο «Σταύρος και Σταυρούλα» του Φίλιππου Π. Φιλιππίδη, ή στο «Χαρίλαος Κομνηνός ήτοι Βορράς και Ανατολή» του Αλέξανδρου Ζωηρού και στον «Ακρίτα» του Αθανάσιου Ι. Παραρχαρίδη. Στην τσαρική Ρωσία, πριν το 1917, υπό την επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών κάνει τα πρώτα του βήματα στον «κοινωνικό χώρο» μετά τα έργα του μεγίστου Γεώργιου Κ. Φωτιάδη «Τα σκοτάδια ή ο Λαζάραγας», «Τα μισόφωτα», «Το φως» (1905-1909) και του Γιάγκου Κανονίδη-Τοπχαρά «Ματσουκάτκον Χαρά» (1910), «Το ζιμβυλιό

ζινεδριαζι» (1917), «Ι κιδια τις καθαρεβυζας» (1927). Μετά την Οχτωβριανή επανάσταση, του 1917, το Ποντιακό θέατρο συμμετείχε στο «σοσιαλιστικό» μετασχηματισμό της κοινωνίας εκείνης.

7.3 Οι συγγραφείς και τα κείμενα

Το Ποντιακό θέατρο έχει σήμερα τριακόσια σαράντα θεατρικά έργα, τυπωμένα ή χειρόγραφα, γραμμένα σε όλα τα ιδιώματα της ποντιακής διαλέκτου ή ποντιακής και καθαρεύουσας ή ποντιακής και δημοτικής ή μόνο δημοτικής ή μόνο καθαρεύουσας.

7.4 Τα πρώτα θεατρικά του Μικρασιατικού Πόντου:

1. Ιωάννης Γ.Βαλαβάνης, «Ειμαρμένης παίγνια», κωμωδία εις πέντε μέρη. Αθήναι 1860.
2. Αλέξανδρος Ζωηρός, «Χαρίλαος Κομνημός, ήτοι Βορράς και Ανατολή» Αθήναι 1862.
3. Περικλής Σ.Τριανταφυλλίδης «Οι φυγάδες», δράμα εις πέντε μέρη μετά μακρών προλεγομένων, Αθήναι, 1870.
4. Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος, «Φράγκοι και Μωραΐται», εθνικό δράμα, Κωνσταντινούπολις 1876.
5. Κωνσταντίνος Γ. Κωνσταντινίδης, «Οι ερωτόληπτοι», κωμωδία μονόπρακτος εν διαλέκτω ποντική, Αθήναι 1876.
6. Ελευθέριος Χ.Φοινικόπουλος, «Χύσε, τρίψε, πλύνε» 1885. «Η Τραπεζούντια κόρη», δράμα πρωτότυπον εις πέντε πράξεις, εν Κωνσταντινουπόλει 1890.

7.5 Τα θέατρα του Πόντου

Στο μικρασιατικό Πόντο υπήρχαν τέσσερα θέατρα μαρμάρινα ή πέτρινα και πέντε κλειστά. Αναφέρονται δύο:

1. Το «Θέατρο Τραπεζούντος» του Κωστάκη Θεοφύλακτου.
2. Το «Σύγχρονο Θέατρο» του Αριστοτέλη Νεόφυτου, στην Κερασούντα.

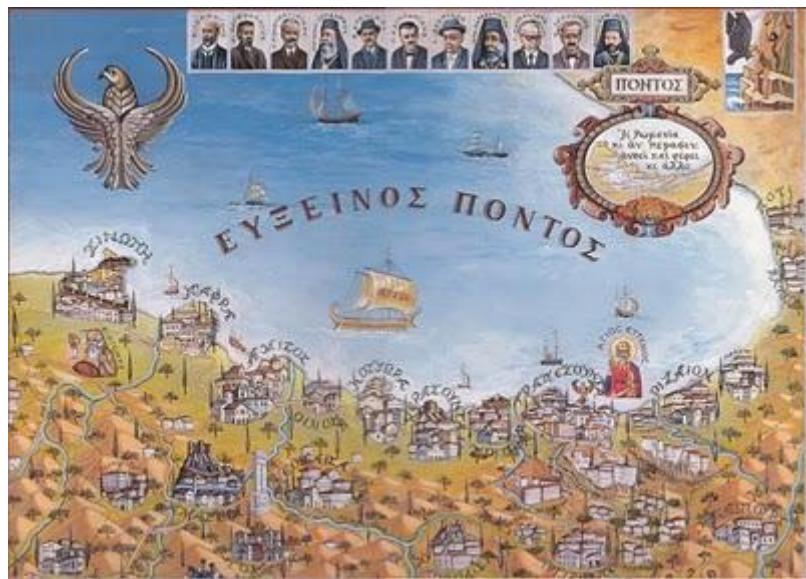
8. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΖΩΗ ΣΤΟΝ ΠΟΝΤΟ

8.1 Γενικά

Η διάδοση του Χριστιανισμού¹⁷ άρχισε κατά τα Αποστολικά χρόνια με πρώτους κήρυκες τους Αποστόλους Ανδρέα και Πέτρο. Μεγάλος υπήρξε ο αριθμός των θυμάτων με την εκδίωξη των Χριστιανών τον οποίο ακολουθεί η αναγνώριση της Χριστιανικής θρησκείας από το Μέγα-Κωνσταντίνο το 325. Λίγο αργότερα οι μεγάλοι της εκκλησίας πατέρες, ο Βασίλειος ο Μέγας μαζί με τον αδερφό του Γρηγόριο τον επίσκοπο Νύσσης στήριξαν το χριστιανισμό στον ελληνισμό του Πόντου και κατά τον 6^ο αιώνα ο χριστιανισμός στον Πόντο δυναμώνει αρκετά. Ο Ιουστινιανός Α' στη συνέχεια εξελληνίζει και εκχριστιανίζει τα ιθαγενή φύλα των Τζάνων ή αλλιώς Σανών. Την ίδια περίοδο ιδρύονται πολλά μοναστήρια και πολλές εκκλησίες, με αποτέλεσμα ο χριστιανισμός να εδραιωθεί στην ευρύτερη περιοχή του Πόντου.

Τον 9^ο αιώνα φτάνει σε σημείο να θεωρείται ο Πόντος ένα χριστιανικό και πολιτισμικό κέντρο που κατοικείται κατά κύριο λόγο από χριστιανούς. Την περίοδο της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας το 13^ο έως το 14^ο αιώνα γνώρισε τεράστια ανάπτυξη στις επιστήμες, όπως στα μαθηματικά και στη φιλοσοφία, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Παράλληλα γίνονταν ανοικοδομήσεις σε μοναστήρια και εκκλησίες, οι οποίες παρά την απόπειρα της ανεξαρτητοποίησής τους, διατήρησαν άριστους πνευματικούς και διοικητικούς δεσμούς με το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

¹⁷ Στάθη Πελαγίδη, «Εκκλησία και Μοναστικά Κέντρα», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, 15 Νοεμβρίου 2001, σ. 22-25.

Εικόνα 4. Οι Άγιοι του Πόντου

Από τον 2^ο αιώνα έως και τον 15^ο οι ιεράρχες του Πόντου έχουν πρωτεύοντα ρόλο στις ανατολικές εκκλησιές της βυζαντινής αυτοκρατορίας και λαμβάνονται σημαντικές αποφάσεις οι οποίες είναι:

- Η καθιέρωση του συμβόλου της πίστεως.
- Η καταπολέμηση των αιρέσεων (π.χ. Η Σύνοδος της Φεράρας και Φλωρεντίας).
- Η ένωση Δυτικής και Ανατολικής Εκκλησίας στην οποία μετέχουν κληρικοί και επίσκοποι του Πόντου.
- Κυριαρχία των Τούρκων στον Πόντο 12^ο-13^ο αιώνα.

8.2 Η Χριστιανική περίοδος το 1922

Γεγονός είναι η εκδίωξη του χριστιανισμού-ελληνισμού του Πόντου από την αυθαίρετη τυραννική εξουσία των Τούρκων. Την εποχή αυτή μάλιστα οι χριστιανοί του Πόντου στις δημόσιες σχέσεις τους έπρεπε να φαίνεται ότι είναι υποδεέστεροι των Τούρκων, πρόθυμοι να ικανοποιούν κάθε επιθυμία τους. Ο χριστιανισμός τελούνταν πλέον σε απομονωμένα κτίσματα χωρίς καμπαναριά για να κρύψουν την οποιαδήποτε χριστιανική ιεροτελεστία. Η εκκλησία παρόλα αυτά προστάτευσε τη ζωή των χριστιανών όσο και όπου μπορούσε. Την εποχή του Μωάμεθ του Β' προστατεύονταν οι χριστιανοί στην άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων επειδή δόθηκαν τα γνωστά προνόμια.

8.3 Ιερές Μονές

Ο Πόντος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια εκτεταμένη «μοναχική πολιτεία», με τα πολυάριθμα ιστορικά του μοναστήρια¹⁸ που απλώνονταν σε όλο το μήκος και το πλάτος της περιοχής από τον 3^ο μ. Χ. αιώνα. Στην πράξη εκτός από τα τρία μεγάλα μοναστήρια της Παναγίας Σουμελά, του Αγίου Ιωάννη του Βαζελώνα και του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώνα, πολλά άλλα ιδρύθηκαν και λειτούργησαν ως κυψέλες λατρείας και ως κιβωτοί της Ορθοδοξίας και του Γένους. Υπολογίζονται γύρω στα 50 μοναστήρια που ιδρύθηκαν στον Πόντο από τις αρχές του μοναχισμού (3^{ος} αι. μ.Χ.). Από αυτά σώθηκαν και λειτούργησαν μέχρι την ανταλλαγή πληθυσμών, δεκαοτώ(18).¹⁹

Σωτήριος για τον ελληνισμό του Πόντου αποδείχτηκε ο ρόλος των μοναστηριών ιδιαίτερα στην περίοδο της τουρκοκρατίας, λειτούργησαν ως εστίες λύτρωσης και ως οχυρά ηθικής αντίστασης κατά των εξισλαμισμών και εκτουρκισμών που έπληξαν ιδιαίτερα την περιοχή του Πόντου.

Τα αίτια της διάσωσης αυτών των μονών είναι οι αμύθητοι θησαυροί τους που παραχωρούνταν, κατά καιρούς, στους αρχηγούς-πασάδες-διοικητές, σουλτάνους και αποσπούσαν έτσι την εύνοιά τους. Η διαθήκη του Μωάμεθ στο όρος Σινά, αντίγραφα της οποίας σώζονταν στα μοναστήρια του Πόντου, κατοχύρωνε το απρόσβλητο των μονών. Τα μοναστήρια έγιναν κέντρα παιδείας και φυτώρια Ορθοδοξίας, ιδιαίτερα την περίοδο των 16^{ου} και 17^{ου} αιώνων. Οι μονές έπαιξαν ρόλο και στην προστασία των κρυπτοχριστιανών.

Το 17ο ο Μητροπολίτης Χαλδαίας Ιγνάτιος ανακαίνισε το άγιο βήμα και το προαύλιο του ναού. Η βιβλιοθήκη της μονής διέσωσε αρκετά χειρόγραφα μετά τις αλλεπάλληλες καταστροφές της μονής. Ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος δημοσίευσε ως παράρτημα το έργο της ιστορίας της Ιεράς Μονής Σουμελά. Το μεγαλόπρεπο τετραώροφο κτίριο που βρίσκεται στο χείλος του γκρεμού θεμελιώθηκε το 1860 επί Οικονόμου της μονής Νικοδήμου ιερομονάχου, καταγόμενου από τη Λιβερά και αποπερατώθηκε επί ηγουμενίας των αρχιμανδριτών Παρθένιου, Γεράσιμου και Ιγνάτιου.

¹⁸ Ο.π., σ. 25.

¹⁹ Ο.π., σ. 24.

9. Η ΕΞΟΝΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

9.1 Γενικά

Η απόφαση για την εξόντωση των Ελλήνων του Πόντου πάρθηκε από τους Νεότουρκους το 1911, εφαρμόστηκε κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου και ολοκληρώθηκε από το Μουσταφά Κεμάλ (1919 – 1923) όπως ήδη αναφέρθηκε.

Το Νεοτουρκικό Κομιτάτο «Ένωση και Πρόοδος» ιδρύθηκε το 1889. Στο συνέδριο τους, που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1911 πάρθηκε η απόφαση, ότι η Μικρά Ασία πρέπει να γίνει μωαμεθανική χώρα. Η απόφαση αυτή καταδίκασε σε θάνατο διάφορες εθνότητες.

Οι Τούρκοι στον Πόντο άρχισαν με την επιστράτευση όλων των ανδρών από 15 έως 45 ετών και την αποστολή τους σε Τάγματα Εργασίας. Παράλληλα αμφισβήτησαν το δικαίωμα των Ελλήνων να ασκούν ελεύθερα τα επαγγέλματά τους και επί πλέον απαγόρευσαν στους μουσουλμάνους να συνεργάζονται επαγγελματικά με τους Έλληνες με την ποινή της τιμωρίας από τις στρατιωτικές Αρχές. Κατ' αρχάς οι άτακτες ορδές των Τούρκων επιτίθεντο στα απομονωμένα ελληνικά χωριά κλέβοντας, φονεύοντας, αρπάζοντας νέα κορίτσια, κακοποιώντας και καίγοντάς τα.

Η εφαρμογή αυτής της πολιτικής ανάγκασε χιλιάδες Έλληνες των παραλίων της Μικρασίας να εγκαταλείψουν τις προαιώνιες εστίες τους και να μετοικήσουν βαδίζοντας σε πολυήμερες εξοντωτικές πορείες. Σύμφωνα με μια έκθεση της Ελληνικής Πρεσβείας, με ημερομηνία τον Ιούνιο του 1915 αναφέρονται τα εξής: «Οι εκτοπιζόμενοι από τα χωριά τους δεν είχαν δικαίωμα να πάρουν μαζί τους ούτε τα απολύτως αναγκαία. Γυμνοί και ξυπόλητοι, χωρίς τροφή και νερό, δερόμενοι και υβριζόμενοι, όσοι δεν εφονεύοντο οδηγούντο στα όρη από τους δημίους τους. Οι περισσότεροι απ' αυτούς πέθαιναν κατά την πορεία από τα βασανιστήρια. Το τέρμα του ταξιδιού δε σήμαινε και τέρμα των δεινών τους, γιατί οι βάρβαροι κάτοικοι των χωριών, τους παρελάμβαναν για να τους καταφέρουν το τελειωτικό πλήγμα ...». Σκοπός των Τούρκων ήταν, με τους εκτοπισμούς, τις πυρπολήσεις των χωριών, τις λεηλασίες, να επιτύχουν την αλλοίωση του εθνολογικού χαρακτήρα των ελληνικών περιοχών και να καταφέρουν ευκολότερα των εκτουρκισμό εκείνων που θα απέμεναν.

Το 1919 αρχίζει νέος διωγμός κατά των Ελλήνων από το κεμαλικό καθεστώς, πολύ πιο άγριος κι απάνθρωπος από τους προηγούμενους. Εκείνος ο διωγμός υπήρξε η χαριστική βιολή για τον ποντιακό ελληνισμό. Στις 19 Μαΐου, με την αποβίβαση του Μουσταφά Κεμάλ στη Σαμψούντα, αρχίζει η δεύτερη και σκληρότερη φάση της Ποντιακής Γενοκτονίας. Με τη βοήθεια μελών του Νεοτουρκικού Κομιτάτου συγκροτεί μυστική οργάνωση, τη Mutafai Milliye, κηρύσσει το μίσος εναντίον των Ελλήνων και σχεδιάζει την ολοκλήρωση της εξόντωσης του ποντιακού ελληνισμού. Αυτό που δεν πέτυχε το σουλτανικό καθεστώς στους πέντε αιώνες της τυραννικής διοίκησής του, το πέτυχε μέσα σε λίγα χρόνια ο Κεμάλ, εξόντωσε τον ελληνισμό του Πόντου και της Ιωνίας. Η τρομοκρατία, τα εργατικά τάγματα (αμελέτ αμπουρού) , οι εξορίες, οι κρεμάλες, οι πυρπολήσεις των χωριών, οι βιασμοί, οι δολοφονίες ανάγκασαν τους Έλληνες του Πόντου να ανέβουν στα βουνά οργανώνοντας αντάρτικο για την προστασία του άμαχου πληθυσμού. Τα θύματα της γενοκτονίας θα ήταν πολύ περισσότερα, αν δεν υπήρχε το επικό και ακατάβλητο ποντιακό αντάρτικο. Με την επικράτηση του Κεμάλ, οι διωγμοί συνεχίζονται με μεγαλύτερη ένταση. Στήνονται στις πόλεις του Πόντου τα διαβόητα έκτακτα δικαστήρια ανεξαρτησίας, που καταδικάζουν και εκτελούν την ηγεσία του ποντιακού ελληνισμού. Η γενοκτονία των Ελλήνων στον Πόντο υπήρξε το αποτέλεσμα της απόφασης των Τούρκων εθνικιστών για επίλυση του εθνικού προβλήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη φυσική εξαφάνιση των γηγενών εθνοτήτων²⁰.

9.2 Αφηγήσεις

Οι Έλληνες στον Πόντο ανέρχονταν σε 700.000 άτομα την παραμονή του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Μέχρι το τέλος του 1923 είχαν εξοντωθεί 353.000 άτομα. Ακολουθεί μαρτυρία ενός αυτόπτη μάρτυρα. Ενός ανθρώπου που έζησε τη μεγάλη ανθρωποσφαγή.

Οι μάρτυρες του Μπεϊαλάν

Ο Σάββας Κανταρτζής εξέδωσε σε βιβλίο τις φοβερές του εμπειρίες από τη Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, το 1975 στην Κατερίνη. Μια από τις

²⁰ Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα που εμφανίζεται η δράση του Κεμάλ πολλοί Έλληνες του Πόντου άρχισαν να μεταναστεύουν . Ένα μεγάλος μέρος των Ελλήνων αυτών πέρασε στο βόρειο τμήμα του Εύξεινου Πόντου, τη νότια Ρωσία κ.α.

συγκλονιστικές αφηγήσεις του αναφέρεται στην καταστροφή του χωριού Μπεϊαλάν, της περιφέρειας Κοτυώρων από τους Τσέτες του Τοπάλ Οσμάν. Το Μπεϊαλάν είναι ένα από τα εκατοντάδες ελληνικά χωριά που καταστράφηκαν από τις τουρκικές συμμορίες: «Τα χαράματα, στις 16 Φεβρουαρίου 1922, ημέρα Τετάρτη, μια εφιαλτική είδηση, ότι οι Τσέτες του Τοπάλ Οσμάν έρχονται στο χωριό, έκανε τους κατοίκους να τρομάξουν και ν' αναστατωθούν. Οι άντρες, όσοι βρίσκονταν τη νύχτα στο χωριό, βιάστηκαν να φύγουν στο δάσος... Άλλοι άντρες που είχαν κρυψώνες σε σπίτια και σε στάθλους, τρύπωσαν σ' αυτές και καμουφλαρίστηκαν έτσι που να μην τους υποπτευθεί κανείς. Τα γυναικόπαιδα και οι γέροι κλείστηκαν στα σπίτια και περίμεναν με καρδιοχτύπι να δουν τι θα γίνει... Δεν πέρασαν παρά λίγα λεπτά και οι Τσέτες, περισσότεροι από 150 έμπαιναν στο χωριό κραυγάζοντας και πυροβολώντας. Τους ακολουθούσαν τούρκοι χωρικοί από τα γειτονικά χωριά. Αυτούς τους είχαν μυήσει στο εγκληματικό σχέδιο τους και τους κάλεσαν για πλιάτσικο.

Μόλις μπήκαν οι συμμορίτες στο χωριό, η ατμόσφαιρα ηλεκτρίστηκε και ο ορίζοντας πήρε τη μορφή θύελλας που ξέσπασε άγρια. Με κραυγές και βρισιές, βροντώντας με τους υποκοπάνους τις πόρτες και τα παράθυρα, καλούσαν όλους να βγουν έξω από τα σπίτια και να μαζευτούν στην πλατεία- αλλιώς απειλούσαν, όταν βάλουν φωτιά στα σπίτια και θα τους κάψουν.

Σε λίγο, όλα τα γυναικόπαιδα και οι γέροι, βρίσκονταν τρέμοντας και κλαίγοντας στους δρόμους. Οι συμμορίτες με κραυγές και απειλές υποπτεύθηκαν, από την πρώτη στιγμή, το μεγάλο κακό που περίμενε όλους και δοκίμασαν να φύγουν έξω από το χωριό. Οι Τσέτες, πρόβλεψαν ένα τέτοιο ενδεχόμενο και είχαν πιάσει από πριν τα μπογάζια, απ' όπου μπορούσε να φύγει κανείς. Έτσι, μόλις έφτασαν, τρέχοντας, οι κοπέλες στα μπογάζια, δέχτηκαν, από Τσέτες που παραμόνευαν, πυροβολισμούς στο ψαχνό. Μερικές έμειναν στον τόπο σκοτωμένες, ενώ οι άλλες τραυματίστηκαν και γύρισαν πίσω.

Οι φόνοι αυτοί αποκάλυψαν για καλά τους εγκληματικούς σκοπούς των συμμοριτών κι' έγιναν το σύνθημα να ξεσπάσει, το τρομοκρατημένο πλήθος των γυναικόπαιδων, που είχε ριχτεί στους δρόμους σε ένα βουθό κι' ασυγκράτητο κλάμα και σε σπαραξικάρδιες κραυγές απελπισίας.

Τίποτα απ' όλα αυτά δεν στάθηκε ικανό να μαλάξει την σκληρότητα των τεράτων, που είχε διαλέξει ο Τοπάλ Οσμάν για την "πατριωτική" του εκστρατεία. Σκληροί σαν ύαινες, που διψούν για αίμα, και διεστραμμένοι σαδιστές, που γλεντούν με τον πόνο και τα βασανιστήρια των ψυμάτων τους, χίμηξαν μανιασμένοι στα γυναικόπαιδα και τους γέρους, κραυγάζοντας, βρίζοντας, χτυπώντας, κλωτσώντας και σπρώχνοντάς τους να μαζευτούν στην πλατεία.

Οι μητέρες αναμαλλιασμένες, κατάχλωμες από το τσουχτερό κρύο και το φόβο, με τα βρέφη στην αγκαλιά και τα νήπια μπερδεμένα στα πόδια τους. Οι κοπέλες άλλες με τους γέρους γονείς κι' άλλες με γριές ή άρρωστους αγκαλιασμένες, περιμαζεύτηκαν με τον κτηνώδη αυτόν τρόπο, στην πλατεία σαν πρόβατα για τη σφαγή, μέσα σε ένα πανδαιμόνιο από σπαραχτικές κραυγές και θρήνους και κοπετούς. Η πρώτη φάση της απερίγραπτης τραγωδίας του Μπεϊαλάν έκλεισε, έτσι, θριαμβευτικά για τους θλιβερούς ήρωες του νεοτουρκικού εγκλήματος γενοκτονίας.

Όταν πια όλα τα γυναικόπαιδα κ' οι γέροι μαζεύτηκαν στην πλατεία, οι Τσέτες έβαλαν μπρος τη δεύτερη φάση της σατανικής τους επιχείρησης. Διάταξαν να περάσουν όλοι στα δίπατα σπίτια, που βρίσκονταν στην πλατεία και τα είχαν διαλέξει για να ολοκληρώσουν τον εγκληματικό τους σκοπό. Η απροθυμία, που έδειξε το τραγικό αυτό κοπάδι των μελλοθανάτων να υπακούσει στην διαταγή, γιατί ήταν πια ολοφάνερο ότι όλους τους περίμενε ο θάνατος, εξαγρίωσε τους συμμορίτες που βιάζονταν να τελειώσουν γρήγορα την μακάβρια επιχείρηση. Και τότε, σαν λυσσασμένα θεριά, ρίχτηκαν στις γυναίκες, τα μωρά και τους γέρους, και με γροθιές, με κοντακιές και κλωτσιές έχωσαν και στρίμωξαν στα δύο σπίτια τα αθώα και άκακα αυτά πλάσματα, που ο αριθμός τους πλησίαζε τις τρεις εκατοντάδες.

Κι' όταν, έτσι, ήταν σίγουροι πως δεν έμεινε έξω κανένας, σφάλισαν τις πόρτες, ενώ ο άγριος αλαλαγμός από τα παράθυρα, οι σπαραξικάρδιες κραυγές, το απελπισμένο κλάμα κι' οι γοερές ικεσίες για έλεος και βοήθεια, σχημάτιζαν μια άγριας τραγικότητας μουσική συναυλία, που ξέσκιζε τον ουρανό κι' αντιβούιζε στα γύρω βουνά και δάση...

Και τώρα δεν έμενε παρά η τρίτη και τελική φάση της πατριωτικής... επιχείρησης των θλιβερών ηρώων-συμμοριτών του Τοπάλ Οσμάν. Δε χρειάστηκαν

παρά μια αγκαλιά ξερά χόρτα και μερικά σπασμένα πέταυρα (χαρτόμαζα) ν' ανάψει η φωτιά. Και σε λίγο τα δύο σπίτια, έγιναν πυροτέχνημα και ζώστηκαν, από μέσα κι' απ' έξω, από πύρινες γλώσσες και μαυροκόκκινο καπνό. Το τι ακολούθησε την ώρα εκείνη δεν περιγράφεται.

Οι μητέρες ξετρελαμένες, έσφιγγαν, αλαλάζοντας και τσιρίζοντας με όλη τη δύναμη της ψυχής τους, στην αγκαλιά τα μωρά τους, που έκλαιγαν και κραύγαζαν "μάνα, μανίτσα!". Οι κοπέλες και οι άλλες γυναίκες με τους γέρους γονείς, τα παιδιά και τους αρρώστους, κραύγαζαν και αρπάζονταν μεταξύ τους σαν να ήθελαν να πάρουν και να δώσουν κουράγιο και βοήθεια, καθώς έπαιρναν φωτιά τα μαλλιά και τα ρούχα τους κι' άρχισαν να γλύφουν το κορμί οι φλόγες. Κραυγές, που ξέσκιζαν το λαρύγγι και τ' αυτιά, φωνές μανιακές και κλάματα βροντερά, άγρια ουρλιαχτά ανθρώπων, που έχασαν από τρόμο και πόνο τα μυαλά τους, χτυπήματα στα στήθη, στον πυρακτωμένο αέρα και στους τοίχους – χαλασμός κόσμου, ένα ζωντανό κομμάτι από την κόλαση στη γη! Αυτή την εφιαλτική εικόνα παρίσταναν, τα πρώτα λεπτά, τα δύο σπίτια που τα είχαν αγκαλιάσει οι φλόγες.

Μερικές γυναίκες και κοπέλες στον πόνο, τη φρίκη και την απελπισία τους, δοκίμασαν να ριχτούν από τα παράθυρα, προτιμώντας να σκοτωθούν πέφτοντας κάτω ή με σφαίρες από όπλο, παρά να υποστούν το φριχτό θάνατο στην φωτιά. Οι Τσέτες που απολάμβαναν με κέφι και χαχανητά το μακάβριο θέαμα, έκαναν το χατίρι τους – πυροβόλησαν και τις σκότωσαν.

Δεν κράτησε πολλά λεπτά, αυτή η σπαραξικάρδια οχλοβοή, από τους αλαλαγμούς, τις άγριες κραυγές, τα τσουχτερά ξεφωνητά και το ξέφρενο κλάμα. Στην αρχή ο τόνος της οχλοβοής ανέβηκε ψηλά, ως που μπορούν να φτάνουν κραυγές, ξεφωνητά και ξελαρυγγίσματα από τρεις περίπου εκατοντάδες ανθρώπινα στόματα. Γρήγορα όμως ο τόνος άρχισε να πέφτει, ως που μονομιάς κόπηκαν κι' έσβησαν οι φωνές και το κλάμα. Κι' ακούγονταν μόνο τα ξύλα, που έτριζαν από τη φωτιά και οι καμένοι τοίχοι και τα δοκάρια, που έπεφταν με πάταγο πάνω στα κορμιά, που κείτονταν τώρα σωροί κάρβουνα και στάχτη κάτω στο δάπεδο, στα δύο στοιχειωμένα σπίτια το Μπεϊαλάν".

Μαρτυρίες Σοβιετικών

Οι σοβιετικοί υπήρξαν οι βασικοί σύμμαχοι του κεμαλικού εθνικισμού τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής του. Πιθανότατα, οι μπολσεβίκοι να αντάλλαξαν με τον τρόπο αυτό την υποστήριξη του παντουρκιστικού κινήματος που δρούσε στην Ρωσία στην Οκτωβριανή τους Επανάσταση. Οι σοβιετικοί λοιπόν προμήθευσαν τους κεμαλικούς με όπλα, χρήματα, στρατιωτικούς συμβούλους. Η τουρκική αντεπίθεση στο μικρασιατικό μέτωπο κατά των ελληνικών στρατευμάτων το 1921, οργανώθηκε από τον Μ. Φρούνζε, στρατιωτικό απεσταλμένο των σοβιετικών. Κατά συνέπεια, οι μαρτυρία των απεσταλμένων αυτών έχει ιδιαίτερη αποδεικτική σημασία.

Ο Φρούνζε, έδωσε μια από τις ελάχιστες μαρτυρίες για τους ηπημένους αντάρτες: “*Συναντήσαμε μια μικρή ομάδα από 60-70 Έλληνες, οι οποίοι μόλις είχαν καταθέσει τα όπλα. Όλοι τους είχαν εξαντληθεί στο έπακρο... Άλλοι έμοιαζαν κυριολεκτικά με σκελετούς. Αντί για ρούχα κρέμονταν από τους ώμους τους κάτι απίθανα κουρέλια. Στο κέντρο της ομάδας βρίσκονταν ένας ψηλός κι' αδύνατος παπάς, φορώντας το καλυμμαύχι του... Φυσούσε κρύος αέρας και όλη η ομάδα κάτω από τα σπρωξίματα των συνοδών-στρατιωτών, κατευθυνόταν με πηδηματάκια προς τη Χάβζα. Μερικοί όταν μας αντίκρισαν, άρχισαν να κλαίνε δυνατά ή μάλλον να ουρλιάζουν, μια και ο ήχος που ξέφευγε από τα στήθη τους, έμοιαζε περισσότερο με ουρλιαχτό κυνηγημένου ζώου*”.

Ο Φρούνζε περιέγραψε και άλλο ένα περιστατικό. Όταν περνούσαν δίπλα από μια ομάδα αιχμάλωτων Ελλήνων στη Μερζιφούντα, ένας από τους αιχμαλώτους φώναξε στη σοβιετική αντιπροσωπεία ότι ήταν και αυτοί ένοχοι γιατί ενίσχυαν τον Κεμάλ και τους Τούρκους. Το συναίσθημα αυτό των ανταρτών του δυτικού Πόντου ήταν εξαιρετικά έντονο. Ο οπλαρχηγός Κισά Μπατζάκ (Κοντοπόδης) διακήρυξε: “... οι Ρώσοι κομμουνιστές δώσανε όπλα στον Κεμάλ για να χτυπήσει εμάς, του έδωσαν υποστήριξη, απελευθέρωσαν όλους τους Τούρκους στρατιώτες που είχαν συλλάβει αιχμαλώτους όταν μπήκαν στην Τραπεζούντα”. Υποστήριζε ότι οι κομμουνιστές κατέδιδαν τις προσπάθειες προμήθειας οπλισμού των ανταρτών από τη Ρωσία και παρέδιδαν Πόντιους στους Τούρκους.

Ο Φρούνζε έγραφε τα εξής για την πολιτική του Τοπάλ Οσμάν: “...όλη αυτή η πλούσια και πυκνοκατοικημένη περιοχή της Τουρκίας, ερημώθηκε σε απίστευτο βαθμό. Απ' όλο τον ελληνικό πληθυσμό των περιοχών της Σαμψούντας, της Σινώπης

και της Αμάσειας απόμειναν μόνο μερικές ανταρτοομάδες που περιπλανιόντουσαν στα βουνά. Εκείνος που έγινε περισσότερο γνωστός για τις υψηλιώδεις του ήταν ο αρχηγός των Λαζών Οσμάν Αγάς, ο οποίος πέρασε δια πυρός και σιδήρου με την άγρια ορδή του όλη την περιοχή.”

Ο Αράλοβ, σοβιετικός πρέσβης στην Άγκυρα, ενημερώθηκε στη Σαμψούντα από τον αρχιστράτηγο Φρούνζε. Ο Φρούνζε του είπε ότι είχε δει πλήθος Έλληνες που είχαν σφαγιαστεί, “θάρβαρα σκοτωμένους Έλληνες -γέρους, παιδιά, γυναίκες”. Προειδοποίησε επίσης τον Αράλοβ για το τι επρόκειτο να συναντήσει πτώματα σφαγιασμένων Ελλήνων τους οποίους είχαν απαγάγει από τα σπίτια τους και είχαν σκοτώσει πάνω στους δρόμους. Για το θέμα αυτό ο Αράλοβ είχε ιδιαίτερη συνομιλία με τον Κεμάλ. Αναφέρει ο ίδιος: “Του είπα (του Κεμάλ) για τις φρικτές σφαγές των Ελλήνων που είχε δει ο Φρούντζε και αργότερα εγώ ο ίδιος. Έχοντας υπ’ όψη μου τη συμβουλή του Λένιν να μην θίξω την τουρκική εθνική φιλοτιμία, πρόσεχα πολύ τις λέξεις μου...” Ο Κεμάλ απάντησε ως εξής στις “επισημάνσεις” του Φρούνζε: “Ξέρω αυτές τις βαρβαρότητες. Είμαι κατά της βαρβαρότητας. Έχω δώσει διαταγές να μεταχειρίζονται τους Έλληνες αιχμαλώτους με καλό τρόπο... Πρέπει να καταλάβετε τον λαό μας. Είναι εξαγριωμένοι. Ποιοι πρέπει να κατηγορηθούν για αυτό; Εκείνοι που θέλουν να ιδρύσουν ένα “Ποντιακό κράτος” στην Τουρκία...”.

Ο Φρούνζε στο βιβλίο του “Αναμνήσεις από την Τουρκία” γράφει: “Από τους 200.000 Έλληνες που ζούσαν στη Σαμψούντα, τη Σινώπη και την Αμάσεια έμειναν λίγοι μόνο αντάρτες που τριγυρίζουν στα βουνά. Το σύνολο σχεδόν των ηλικιωμένων, των γυναικών και των παιδιών εξορίστηκαν σε άλλες περιοχές με πολύ άσχημες συνθήκες. Πληροφορήθηκα ότι οι Τσέτες του Οσμάν Αγά (σ.τ.σ. Τοπάλ Οσμάν) έσπειραν τον πανικό στην πόλη Χάβζα. Έκαψαν, βασάνισαν και σκότωσαν όλους τους Έλληνες και Αρμένιους που βρήκαν μπροστά τους. Γκρέμισαν όλες τις γέφυρες. Παντού υπήρχαν σημάδια γκρεμίσματος. Η διαδρομή από την πόλη Καβάκ προς το πέρασμα Χατζηλάρ θα μείνει για πάντα στη μνήμη μου όσο θα ζω. Σε απόσταση 30 χιλιομέτρων συναντούσαμε μόνο πτώματα. Μόνο εγώ μέτρησα 58. Σ' ένα σημείο συναντήσαμε το πτώμα μιας ωραίας κοπέλας. Της είχανε κόψει το κεφάλι και το τοποθέτησαν κοντά στο χέρι της. Σε κάποιο άλλο σημείο υπήρχε το πτώμα ενός άλλου ωραίου κοριτσιού, 7-8 χρονών, με ξανθά μαλλιά και γυμνά πόδια. Φορούσε μόνο ένα παλιό πουκάμισο. Απ' ότι καταλάβαμε, το κοριτσάκι

καθώς έκλαιγε, έχωσε το πρόσωπό του στο χώμα, δολοφονημένο από το κάρφωμα της λόγχης του φαντάρου.”

10. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

10.1 Ποντιακές συνταγές μαγειρικής

Ανάμεσα στη ζωντανή παράδοση του ποντιακού ελληνισμού ξεχωρίζουν οι συνταγές μαγειρικής, που με επιμέλεια φροντίζουν οι ποντιακής καταγωγής νοικοκυρές να διατηρήσουν ακόμα και σήμερα. Σε αυτές βρίσκουμε στοιχεία της ελληνικής, βυζαντινής, ανατολίτικης και ρωσικής κουζίνας.

Παραθέτουμε εδώ ενδεικτικά κάποιες παραδοσιακές ποντιακές συνταγές.

Μαυρολάχανα με φασούλια

Το κατεξοχήν φαγητό των Ποντίων. Το φαγητό αυτό πέρα από εύγεστο είναι πολύ υγιεινό και διαιτητικό.

Υλικά:

- 0,5 κιλό ξερά φασόλια μπαρμπούνια
- 1,5 κιλό μαύρα λάχανα μέτρια κομμένα
- 1 κούπα ελαιόλαδο
- 2 κουταλιές σούπας πελτέ
- 2-3 μέτρια κρεμμύδια
- αλάτι κατά προτίμηση
- μπούκοβο κατά προτίμηση στο σερβίρισμα

Εκτέλεση:

Βράζουμε ξεχωριστά τα λάχανα και τα φασόλια μέχρι να ψηθούν και τα σουρώνουμε πετώντας το νερό. Τα βάζουμε μαζί σε μια χύτρα με φρέσκο νερό να βράσουν. Παράλληλα κόβουμε το κρεμμύδι σε μικρούς κύβους ή το περνάμε σε χοντρό τρίφτη. Σε ένα τηγάνι ή μικρή χύτρα, τσιγαρίζουμε το κρεμμύδι μέχρι να γυαλίσει (δεν το καίμε). Στο τσιγαρισμένο κρεμμύδι προσθέτουμε τον πελτέ, ανακατεύουμε για 1-2 λεπτά μέχρι να ομογενοποιηθεί και ρίχνουμε το μείγμα στη χύτρα με τα λάχανα και τα φασόλια. Αφήνουμε να πάρουν μια καλή βράση.

Ελέγχουμε την πυκνότητα με την προσθήκη ζεστού νερού. Προσθέτουμε αλάτι κατά προτίμηση και συνεχίζουμε το βράσιμο μέχρι να ομογενοποιηθεί το φαγητό. Αυτή είναι η παραδοσιακή παρασκευή του φαγητού. Εναλλακτικά μπορούν να χρησιμοποιηθούν αντί για μαύρα λάχανα, παραπούλια και αντί για μπαρμπούνια

άσπρα φασόλια.

Βαρένικα

Ρωσικής προέλευσης ζυμαρικό έδεσμα, το έφεραν στην Ελλάδα οι εκ Ρωσίας προερχόμενοι Πόντιοι το 1922-23.

Υλικά:

- 1 κιλό αλεύρι για όλες τις χρήσεις
- 1 κουταλιά της σούπας ελαιόλαδο
- 1,5 κουταλάκι κοφτό αλάτι
- 800 γραμμάρια ανθότυρο θρυμματισμένο
- 1/2 κιλό αγελαδινό βούτυρο
- Συνταγή για περίπου 120-130 τεμάχια

Εκτέλεση:

Σε μια ευρύχωρη λεκάνη ρίχνουμε το αλεύρι, το λάδι και το αλάτι και προσθέτοντας λίγο-λίγο χλιαρό νερό, ετοιμάζουμε μια ζύμη τόσο σφιχτή ώστε να ανοίγεται σε φύλλο. Την αφήνουμε να ξεκουραστεί για μια ώρα. Ανάλογα με το χώρο που έχουμε για το άνοιγμα του φύλλου, παίρνουμε 1/4 ή 1/3 της ζύμης και ανοίγουμε φύλλο, πάχους 2 περίπου χιλιοστών. Κόβουμε στρογγυλά τεμάχια ζύμης, χρησιμοποιώντας ένα ποτήρι νερού, πιέζοντας ανάποδα πάνω στο φύλλο. Από τη διάμετρο του ποτηριού, θα εξαρτηθεί ο αριθμός των τεμαχίων (Μεγάλη διάμετρος λιγότερα, μικρή περισσότερα). Τα ενδιάμεσα κομμάτια ζύμης τα ξαναπλάθουμε και τα αφήνουμε στην άκρη για να τα χρησιμοποιήσουμε στο τέλος. Τα κομμάτια ζύμης που έχουμε κόψει, τα γεμίζουμε με ανθότυρο και τα κλείνουμε σε σχήμα μισοφέγγαρου. Τα τοποθετούμε σε μια βαμβακερή πετσέτα και τα σκεπάζουμε για να μην ξεραθούν, μέχρι να τελειώσουμε όλη την παρασκευή. Ανοίγουμε το επόμενο φύλλο κ.ο.κ.

Όταν τελειώσει όλη η παρασκευή, ζεσταίνουμε νερό σε μια χύτρα κατά τα 3/4, προσθέτοντας και δύο κουταλάκια αλάτι. Όταν αρχίσει να βράζει το νερό, ρίχνουμε 25-30 τεμάχια βαρένικα. Επειδή είναι κρύα τα βαρένικα, σταματάει το νερό να

βράζει. Όταν ξαναρχίσει να βράζει, αφήνουμε για 12-15 λεπτά να βράσουν και τα βγάζουμε με μια κουτάλα τρυπητή, στραγγίζοντάς τα καλά. Τα τοποθετούμε σε ένα δοχείο, κατά προτίμηση πυρίμαχο (για να μπορούν να ζεσταθούν σε φούρνο μικροκυμάτων αν χρειαστεί).

Φροντίζουμε να έχουμε βραστό νερό, για να συμπληρώνουμε στη χύτρα όταν μειώνεται η στάθμη. Συνεχίζουμε μέχρι να ψηθούν όλα τα βαρένικα. Σε μια μικρή χύτρα ή σε τηγάνι, καίμε το αγελαδινό βούτυρο και περιχύνουμε τα βαρένικα. Είναι έτοιμα για σερβίρισμα.

Πιροσκί

Ρωσικής προέλευσης πιτάκια, τα έφεραν οι εκ Ρωσίας προερχόμενοι Πόντιοι, το 1922-23.

Υλικά:

ζύμη:

- 1 κιλό αλεύρι
- 1 φακελάκι ξερή μαγιά
- 1,5 κουταλάκι αλάτι

γέμιση:

- 1 κιλό πατάτες καθαρισμένες
- 1-2 μεγάλα κρεμμύδια περασμένα στον τρίφτη
- 1-2 κουταλάκια αλάτι
- μισή κούπα ελαιόλαδο
- μαύρο πιπέρι
- κόκκινο γλυκό πιπέρι
- μαϊντανό ψιλοκομμένο
- δυόσμο φρέσκο ή ξερό

Εκτέλεση:

Μέχρι να ετοιμάσουμε τη ζύμη βάζουμε τις καθαρισμένες πατάτες να βράσουν σε λίγο νερό. Σε μια ευρύχωρη λεκάνη ρίχνουμε το αλεύρι, το αλάτι και τη μαγιά. Ζυμώνουμε ρίχνοντας σιγά σιγά χλιαρό νερό μέχρι να γίνει μια σφιχτή ζύμη. Την αφήνουμε να φουσκώσει.

Μόλις βράσουν οι πατάτες τις σουρώνουμε και με ένα πιρούνι τις λειώνουμε. Σε ένα τηγάνι ρίχνουμε το λάδι και μόλις ζεσταθεί ρίχνουμε το κρεμμύδι να τσιγαριστεί ελαφρά. Μόλις τσιγαριστεί ρίχνουμε την λειωμένη πατάτα και ανακατεύουμε ρίχνοντας το αλάτι, το μαυροπίπερο και το γλυκό πιπέρι. Συνεχίζουμε το ανακάτεμα για πέντε λεπτά μέχρι να ομογενοποιηθεί το μείγμα. Ρίχνουμε τον μαϊντανό και τον δυόσμο ανακατεύουμε και κατεβάζουμε από τη φωτιά.

Παίρνουμε τη μισή ζύμη και ανοίγουμε φύλλο. Με ένα ποτήρι κόβουμε στρογγυλά κομμάτια ζύμης και τα γεμίζουμε με το μείγμα. Κλείνουμε καλά σε σχήμα μισοφέγγαρου. Τα τοποθετούμε πάνω σε καθαρή πετσέτα και τα σκεπάζουμε να μην ξεραθούν μέχρι να τελειώσουμε όλη την παρασκευή. Την ενδιάμεση ζύμη την ξαναζυμώνουμε και την αφήνουμε στην άκρη να ξεκουραστεί μέχρι να χρησιμοποιήσουμε την υπόλοιπη ζύμη. Αφού ετοιμαστούν όλα τα πιροσκία, βάζουμε στο τηγάνι αρκετό λάδι και μόλις κάψει τα ψήνουμε κι απ' τις δυο πλευρές μέχρι να ροδίσουν. Τα ψημένα πιροσκία που βγάζουμε από το τηγάνι και τα τοποθετούμε πάνω σε χαρτί κουζίνας για να απορροφηθούν τα πολλά λάδια.

Πιρόχ

Το πιρόχ' είναι ρωσικής προέλευσης γλυκό (παρεμφερές της πάστα-φλώρα) και το έφεραν οι εκ Ρωσίας προερχόμενοι Πόντιοι το 1922-23.

Υλικά:

Zύμη:

- 700 γραμμάρια αλεύρι για όλες τις χρήσεις
- 250 γραμμάρια μαγειρικό λίπος τύπου φυτίνη
- 1 κούπα ζάχαρη για τη ζύμη
- 3 αυγά

- ξύσμα ενός λεμονιού
- 1 πρέζα αλάτι
- 20 γραμμάρια μπέϊκιν πάουντερ

Γέμιση:

- 2 κούπες (περίπου 500 γραμμάρια) μαύρες σταφίδες
- 1/2 κούπα ζάχαρη

Εκτέλεση:

Ετοιμάζουμε πρώτα τη γέμιση για να κρυώσει μέχρι να τη χρησιμοποιήσουμε. Βράζουμε τις σταφίδες με λίγο νερό και τη μισή κούπα ζάχαρη, μέχρι να δέσει σαν γλυκό κουταλιού. Αυτή είναι η παραδοσιακή γέμιση. Εναλλακτικά μπορεί να χρησιμοποιηθεί μαρμελάδα οποιασδήποτε επιθυμητής γεύσης. Ανακατεύουμε πολύ καλά στο μίξερ, σε δυνατή ταχύτητα το μαγειρικό λίπος μέχρι να ασπρίσει. Προσθέτουμε τη ζάχαρη και ανακατεύουμε μέχρι να διαλυθεί. Ανακατεύοντας συνέχεια προσθέτουμε το μπέϊκιν πάουντερ, το αλάτι και τα αυγά. Μεταφέρουμε το μείγμα σε μια λεκάνη και ζυμώνουμε με το χέρι, προσθέτοντας λίγο - λίγο το αλεύρι μέχρι να γίνει μια ζύμη που να μην κολλάει στο χέρι. Παίρνουμε τα 2/3 της ζύμης και τα στρώνουμε σε ένα βουτυρωμένο ημίβαθο ταψί, σε ομοιόμορφο πάχος. Πάνω στη ζύμη που έχουμε στρώσει στο ταψί απλώνουμε τη γέμιση. Παράλληλα ανοίγουμε το φούρνο να ζεστάνει, επάνω & κάτω στους 200 βαθμούς. Παίρνουμε την υπόλοιπη ζύμη και ανοίγουμε φύλλο, πάχους 3 χιλιοστών περίπου. Κόβουμε με ροδάκι, λωρίδες φάρδους 2 εκατοστών περίπου, και τις τοποθετούμε παράλληλα μεταξύ τους σε απόσταση 3-4 εκατοστών και διασταυρούμενες σε σχήμα ρόμβου. Αντί για λωρίδες μπορούν να γίνουν μπαστούνια διαμέτρου ενός εκατοστού περίπου. Ψήνουμε στο φούρνο που έκαψε, για 40 λεπτά περίπου, ελέγχοντας το γλυκό μας μέχρι να ροδίσει.

Πεῖνερλί

Υλικά:

- 1 κιλό αλεύρι για όλες τις χρήσεις
- 1-1,5 κουταλάκι του γλυκού αλάτι

- 1 φακελάκι ξερή μαγιά
- 1 κουταλάκι ζάχαρη

Εκτέλεση:

Ζύμη:

Ρίχνουμε το αλάτι τη ζάχαρη και την μαγιά στο αλεύρι και τα ανακατεύουμε. Προσθέτοντας χλιαρό προς ζεστό νερό στο αλεύρι δημιουργούμε μια ζύμη μέτρια σε ρευστότητα (να μην κολλάει στο χέρι). Διαιρούμε τη ζύμη στα δύο. Με ένα πλάστη (χλαού) ανοίγουμε φύλλο πάχους περίπου 5-6 χιλιοστών. Κόβουμε κομμάτια διαστάσεων 20X10 περίπου εκατοστών και τα διαμορφώνουμε σε σχήμα «βάρκας». Προθερμαίνουμε το φούρνο στους 200 βαθμούς και στη θέση πάνωκάτω.

Μέχρι να ετοιμαστεί ο φούρνος σκεπάζουμε τα διαμορφωμένα κομμάτια με καθαρή πετσέτα για να μη ξεραθούν. Ψήνουμε για 15 περίπου λεπτά και στη συνέχεια με ένα πινέλο κουζίνας αλείβουμε τα κομμάτια μας με λειωμένο αγελαδινό (χτηνί) βούτυρο. Στα κομμάτια που θα φαγωθούν άμεσα τοποθετούμε τα υλικά της αρεσκείας μας (μπέικον, παστούρμα, τριμμένο τυρί κτλ.) και συνεχίζουμε το ψήσιμο για άλλα περίπου 15 λεπτά. (Συνολικά 30 περίπου λεπτά). Τα κομμάτια που δεν θα καταναλωθούν άμεσα τα αφήνουμε να κρυώσουν και τα τοποθετούμε σε νάιλον σακουλάκια και τα αποθηκεύουμε στην κατάψυξη. Όποτε θελήσουμε να τα φάμε τα βγάζουμε από την κατάψυξη και αφού τοποθετήσουμε σε αυτά τα υλικά της αρεσκείας μας τα ζεσταίνουμε σε φούρνο μικροκυμάτων ή σε ηλεκτρικό φούρνο.

Φελία (Αυγοφέτες)

Τα φελία είναι ένα ακόμη πρόχειρο φαγητό που γίνεται με την αξιοποίηση πάντα μπαγιάτικου ψωμιού.

Εκτέλεση:

Σπάμε 4-5 αυγά σε ένα βαθύ πιάτο και τα χτυπάμε μέχρι να ομογενοποιηθούν προσθέτοντας και αλάτι ανάλογα με τις προτιμήσεις. (Για να γίνουν πιο αφράτα προσθέτουμε γάλα εβαπορέ σε αναλογία: στα 3 αυγά ένα γαλατάκι του καφέ). Κόβουμε το

μπαγιάτικο ψωμί σε φέτες πάχους 1,5 με 2 εκατοστά. Βάζουμε στη φωτιά το τηγάνι με ποσότητα λαδιού που να φτάνει μέχρι τη μέση της φέτας του ψωμιού και περιμένουμε να κάψει.

Ρίχνουμε τις φέτες ψωμιού μια-μια μέσα στο πιάτο με τα χτυπημένα αυγά γυρίζοντας πάνω κάτω για να επαλειφθούν με το αυγό, και με μια τσιμπίδα ή ένα πιρούνι τις τοποθετούμε στο τηγάνι. Βάζουμε στο τηγάνι όσες χωράνε. Μόλις ψηθούν (ροδίσουν) απ' τη μια μεριά τις γυρίζουμε για να ψηθούν κι από την άλλη. Τις στοιβάζουμε σε ένα καθαρό πιάτο ή ταψάκι και τις σερβίρουμε. Τρώγονται ζεστές.

Τιναχτά

Υλικά:

- 0.5 κιλό ξερά φασόλια μπαρμπούνια (για 3-4 μερίδες)
- ελαιόλαδο
- αλάτι
- μαύρο πιπέρι τριμμένο
- κρεμμύδι ξερό
- μαϊντανός

Εκτέλεση:

Βράζουμε τα φασόλια σε μπόλικο νερό μέχρι να ψηθούν. Με τρυπητή κουτάλα σουρώνουμε και βάζουμε στα πιάτα την επιθυμητή ποσότητα. Προσθέτουμε κατά βιούληση λάδι, ξύδι αλάτι, μαυροπίπερο κρεμμύδι, μαϊντανό. Η χρήση των προαναφερθέντων υλικών είναι προαιρετική. Αν δεν σερβιριστούν όλα τα φασόλια, τα αφήνουμε στη χύτρα μέσα στο νερό που έβρασαν, για να μπορούν να ξαναζεσταθούν.

Χαβίτς

Υλικά:

- 2 κούπες καλαμποκίσιο αλεύρι
- 1.5 κουταλάκι αλεύρι
- 250-300 γραμμάρια αγελαδινό βούτυρο

Εκτέλεση:

Σε μια χύτρα βράζουμε 1,5 λίτρο νερό, προσθέτοντας 1,5 κουταλάκι αλάτι. Σε ένα ευρύχωρο μπολ, ρίχνουμε 2 κούπες καλαμποκίσιο αλεύρι, κατά προτίμηση φουρνιστό και ανακατεύουμε με κρύο νερό, φτιάχνοντας ένα αραιό χυλό. Ρίχνουμε σιγά σιγά το χυλό στη χύτρα με το νερό που βράζει ανακατεύοντας συνέχεια. Καίμε αγελαδινό βούτυρο σε ένα τηγάνι και το ρίχνουμε σιγά σιγά στη χύτρα με το χυλό ανακατεύοντας συνέχεια. Κατεβάζουμε τη χύτρα από το μάτι της κουζίνας. Το χαβίτσο' είναι έτοιμο. Σερβίρεται ζεστό.

Υ.Γ. Μπορεί να παρασκευαστεί και σε άλλες δύο παραλλαγές:

1. Προσθέτοντας τσιγαρίδες (τσιργάνα) τα οποία έχουμε έγκαιρα ετοιμάσει και τα ρίχνουμε στη χύτρα όσο είναι ακόμα στη φωτιά. (Τσιργάνα = μικρά τεμάχια τσιγαρισμένου χοιρινού κρέατος με λίπος, κάτι σαν μπέϊκον)
2. Προσθέτοντας μικρούς κύβους κίτρινου ή αγελαδινού τυριού όσο η χύτρα είναι ακόμα στη φωτιά και ανακατεύοντας μέχρι να λειώσουν. Η παραλλαγή αυτή λέγεται και τυροκλωστή επειδή το λειωμένο τυρί δημιουργεί κλωστές κατά το φάγωμα.

Τανωμένον τσορβά ή σουρβά

Σούπα από ξεφλουδισμένο και χοντροκομμένο σιτάρι (κορκότο)

Υλικά:

- 1 κούπα κορκότο
- 1,5 κουταλάκι αλάτι
- Δυόσμος
- Μιτζίν (πασκιτάν) ή γιαούρτι
- στραγγιστό σε ποσότητα κατά προτίμηση

Εκτέλεση:

Σε μια χύτρα βράζουμε 1,5 λίτρο νερό, προσθέτοντας 1,5 κουταλάκι αλάτι. Όταν αρχίσει να βράζει το νερό, ρίχνουμε το κορκότο ανακατεύοντας. Αφήνουμε να βράσει μέχρι να χυλώσει ελαφρά. Μετά χαμηλώνουμε τη θερμοκρασία και ρίχνουμε το μιτζίν (πασκιτάν) ή το γιαούρτι, αφού προηγουμένως το έχουμε αραιώσει με νερό που πήραμε από τη χύτρα. Ανακατεύουμε μέχρι να ομογενοποιηθεί το μείγμα.

Ρίχνουμε το δυόσμο ψιλοκομμένο (φρέσκο ή ξερό) και κατεβάζουμε από τη φωτιά. Ανάλογα με την επιθυμία καθενός μπορεί να προστεθεί στο πιάτο του επιπλέον μιτζίν (πασκιτάν) ή γιαούρτι. Επίσης αν είναι πολύ συμπυκνωμένη η τσορβά μπορεί να αραιωθεί με ζεστό νερό.

Προσοχή αν χρησιμοποιήσουμε μιτζίν (πασκιτάν) η αραίωση δεν πρέπει να γίνει με πολύ ζεστό νερό γιατί θα κόψει. Το μιτζίν ή πασκιτάν (μυζήθρα) παρασκευάζεται από το υπόλειμμα του δουρβανίσματος (το ταν). Το ταν βράζεται μέχρι να κόψει και

μπαίνει σε πάνινη σακούλα για να στραγγίσει από τα υγρά. Για να γίνει καλό στράγγισμα πλακώνουμε τη σακούλα με μια καθαρή πέτρα. Όταν ολοκληρωθεί το στράγγισμα, βγάζουμε το μιτζίν από τη σακούλα, κατά προτίμηση το αλατίζουμε και το βάζουμε στο ψυγείο.

Πουσίντα

Υλικά:

- Κριθαρένιο αλεύρι
- αλάτι
- βούτυρο αγελαδινό
- μέλι ή πετιμέζι

Εκτέλεση:

Σε ένα τηγάνι καβουρδίζουμε κριθαρένιο αλεύρι ανάλογο της ποσότητας που θέλουμε να παρασκευάσουμε. Σε μια χύτρα βράζουμε νερό με αλάτι κατά προτίμηση. Το καβουρδισμένο αλεύρι το ρίχνουμε σιγά σιγά μέσα στη χύτρα ανακατεύοντας συνέχεια να μην σβολιάσει. Δημιουργούμε ένα παχύρρευστο χυλό. Σερβίρεται με μια λακκούβα στο κέντρο όπου τοποθετούμε λειωμένο αγελαδινό βούτυρο ή μέλι ή ανάμικτο μέλι με βούτυρο ή πετιμέζι. Σε περιόδους νηστείας το συνοδευτικό ήταν μέλι ή πετιμέζι (πεκμέζ').

10.2 Ποντιακά τραγούδια –στίχοι

Έκαεν το τσάμπασιν

Έκαεν και το Τσάμπασιν

Και επέμναν τα τουβάρε γιαρ γιαρ αμάν

Και έρουξεν σο γουρτάρεμαν

Το Ορτουζ τα παλληκάρε οϊ οϊ αμάν

Κεν έκαεν κι εμανιεν

Τ Ορτους το Παρχαρ

Κεν εκεί τιδέν και επέμνεν

Μονάχον σαχταρ!

Εκάεν και το Τσάμπασιν

Γιαβρούμ τιδέν και επέμνεν

Ρασά και λειβαδότοπα

άλλο χορτάρ και φέρνε

Τρανόν Γιαγκουν σο Τσάμπασιν

Σπίτε κι θα απόμενε γιαρ γιαρ αμάν

Μικροί τρανοί φτωχοί ζεγκιν

Ολ καθούνταν και κλαίνε οϊ οϊ αμάν

Κλαιν τα πουλόπα τη θεού

Κλαιν τα πεγαδοματε γιαρ γιαρ αμάν

Κλαίει το Τσαμπλουκ το Καρακιολ

Κλαιν τ' έμορφα τ' ελατε οϊ οϊ αμάν

Η μάνα εν κρύο νερό

Όταν γερά η μάνα και άλλο κε πορεί
Ατότε θέλ' βοήθειαν, ατότε θέλ' ζωήν
Ατότε θέλ' ζωήν

Κι όταν θα έρτε η ώρα και άλλο κι θα ζει
Αμαν κι ευτας το χρέος σοις θα καίεται η ψύ σ'

Η μάνα εν κρύο νερόν και σο ποτήρ' κε μπαίν'

Η μάνα να μη ίνεται, η μάνα να μη εν

Η μάνα να μη εν

Η μάνα εν βράχος, η μάνα εν ρασίν
Σον δύσκολον την ώρα σ', μανίτσα θα τσαείς
Μανίτσα θα τσαείς

Η μάνα εν το στήριγμαν, τη χαράς το κλαδί
τ' ατηνές η εγάπη κε βρίεται ση γην
Η μάνα εν κρύο νερόν...

Θα δεβαίνε τα χρόνεα, θα γέρουμε και μεις
Ατά είναι με τη σειρά κι θα γλιτών' κανείς
κι θα γλιτών' κανείς
και ολ' πρέπ' να εξέρουμε σ' αούτο την ζωήν
χωρίς τη μάνας την ευχήν κανείς κε λέπ' χαϊρ

Η μάνα εν κρύο νερόν...

Η μάνα εν κρύο νερόν...

Ρασόπουλο

Ρασόπουλο θα ίνουμαι
σα ράσα θα γυρίζω
σα κλάδοπα θα κάθουμαι
και θα σελιδονίζω.

Ράσα μη πρασινίζεται
ποτάμ(ι)α μη βοάτε
Θα έρτε το μικρόν τ' αρνί μ'
κι αρ' απ' εσάς φο(β)άται.

Η δυσ' εφέκεν τα ρασ(ι)ά
και εκάτσε σαν καμμένα
τρυγώνα μ' ασ' τα κύρουκας
κι αρ' έλα με τ' εμένα.

Χρυσάγγελος θα ίνουμαι
χρυσά φτερά θα φέρω
και σο ζεστόν τ' εγκάλιοπο σ'
πουλόπο μ' θα κονεύω.

Της τρίχας το γεφύρι

(Ακεί πέραν σό Δρακολίμν', σή Τρίχας το γεφύριν,
χίλιοι μαστόρ' εδούλευαν και μύριοι μαθητάδες.
Όλεν τήν μέραν ἔχτιζαν, τη νύχτα εχαλάουντον.
Οι μάστοροι εχαίρουσαν, θε να πλευθύν' η ρόγα,
οι μαθητάδες ἔκλαιγαν, τσι κουβαλεί λιθάρια.
Κι ατός ο πρωτομάστορας νουνίζ' νύχταν κι ημέραν.)

Ση γέφυραν, ση γέφυραν,
έλα Δάφνεμ ποταμέ
ση Τρίχας το γεφύριν,
ε, Δάφνεμ και μυριγμένε

Σίλιοι μαστόρ' εδούλευαν,
έλα Δάφνεμ ποταμέ
και μύριοι μαθητάδες
ε, Δάφνεμ και μυριγμένε

Όλεν τ' ημέραν ἔχτιζαν,
έλα Δάφνεμ ποταμέ,
τη νύχταν εχαλάουτον,
ε, Δάφνεμ και μυριγμένε

Ντο δεις με πρωτομάστορα,
έλα Δάφνεμ ποταμέ
και στένω το γεφύρι σ' ;
ε, Δάφνεμ και μυριγμένε

Αν δίγω σε τον κύρη μου,
έλα Δάφνεμ ποταμέ
άλλο κύρην πα κι έχω!
ε, Δάφνεμ και μυριγμένε

Ντο δεις με πρωτομάστορα,
έλα Δάφνεμ ποταμέ
και στένω το γεφύρι σ' ;
ε, Δάφνεμ και μυριγμένε

Αν δίγω σε τη μάνα μου,
έλα Δάφνεμ ποταμέ
άλλο μάναν πα κι έχω!
ε, Δάφνεμ και μυριγμένε

Ντο δεις με πρωτομάστορα,
έλα Δάφνεμ ποταμέ
και στέκει το γεφύρι σ' ;
ε, Δάφνεμ και μυριγμένε

Αν δίγω σε τ' αδέλφια μου,
έλα Δάφνεμ ποταμέ
άλλ' αδέλφια πα κι έχω!
ε, Δάφνεμ και μυριγμένε

Ντο δεις με πρωτομάστορα,

έλα Δάφνεμ ποταμέ
και στερένω το γεφύρι σ' ;
ε, Δάφνεμ και μυριγμένε

Αν δίγω σε την κάλη μου,
έλα Δάφνεμ ποταμέ
καλύτερον ευρήκω!
ε, Δάφνεμ και μυριγμένε

Σεράντα μήλα κόκκινα

Σεράντα μήλα κόκκινα πούλι μ'

Σεράντα μήλα κόκκινα γιάβρι μ'

Σ' έναν μαντίλ' δεμένα.

Σ' έναν μαντίλ' δεμένα.

Σεράντα σεβντάς κι αν εφτάς πούλι μ'

Σεράντα σεβντάς κι αν εφτάς γιάβρι μ'

Κ' ευρίκι ζ άμον εμένα.

Κ' ευρίκι ζ άμον εμένα.

Για έλα έλα πούλι μ', με τ' εμέν έλα γιάβρι μ'

Ατό τ' εσόν το τέρεμαν πούλι μ', θα σύρ' και παίρ' τ' αχούλι μ' .

Σεράντα μήλα κόκκινα πούλι μ'

Σεράντα μήλα κόκκινα γιάβρι μ'

Ση σειράν τιζεμένα.

Ση σειράν τιζεμένα.

Έπαρ' αρνί μ' και τη στράταν πούλι μ'

Έπαρ' αρνί μ' και τη στράταν γιάβρι μ'

Ντο θα φέρ' τσε σ' εμένα.

Ντο θα φέρ' τσε σ' εμένα.

Για έλα έλα πούλι μ', με τ' εμέν έλα γιάβρι μ'

Ατό τ' εσόν το τέρεμαν πούλι μ', θα σύρ' και παίρ' τ' αχούλι μ' .

Σουμελά λεν την Παναγία

Σουμέλα λεν' την Παναγιά
Σουμέλα λεν' και σέναν
Θα προσκυνώ την Παναγιά
Κι έρχουμαι με τ' εσέναν.

Εγώ μικρός προσκυνητής
Πήγα σην Παναϊαν
Και σαν τρία τα χρόνια απάν'
Επήγα άλλον μίαν.

Ση Παναϊας το ποτάμ'
Τρία μήνας ελάστα
Επέμνα οξυπόλυτος
Τα τσαρούσα μ' εγράσταν.

Εγώ ποντιοπούλ' είμαι
Ματώνω κι ματούμαι
Ση Σουμελά την Παναγιά
Εκεί θα στεφανούμαι.

Πατρίδα μ' αραεύω σε

Πέντε οσπίτια έχτισα κι ασ' όλα ξεσπίτουμαι
Πρόσφυγας είμ' ασο κουνί μ', Θε μ' θα παλαλούμαι.

Πατρίδα μ' αραεύω σε αμόν καταραμένος
Σα ξένα είμαι Έλληνας και σην Ελλάδαν ξένος

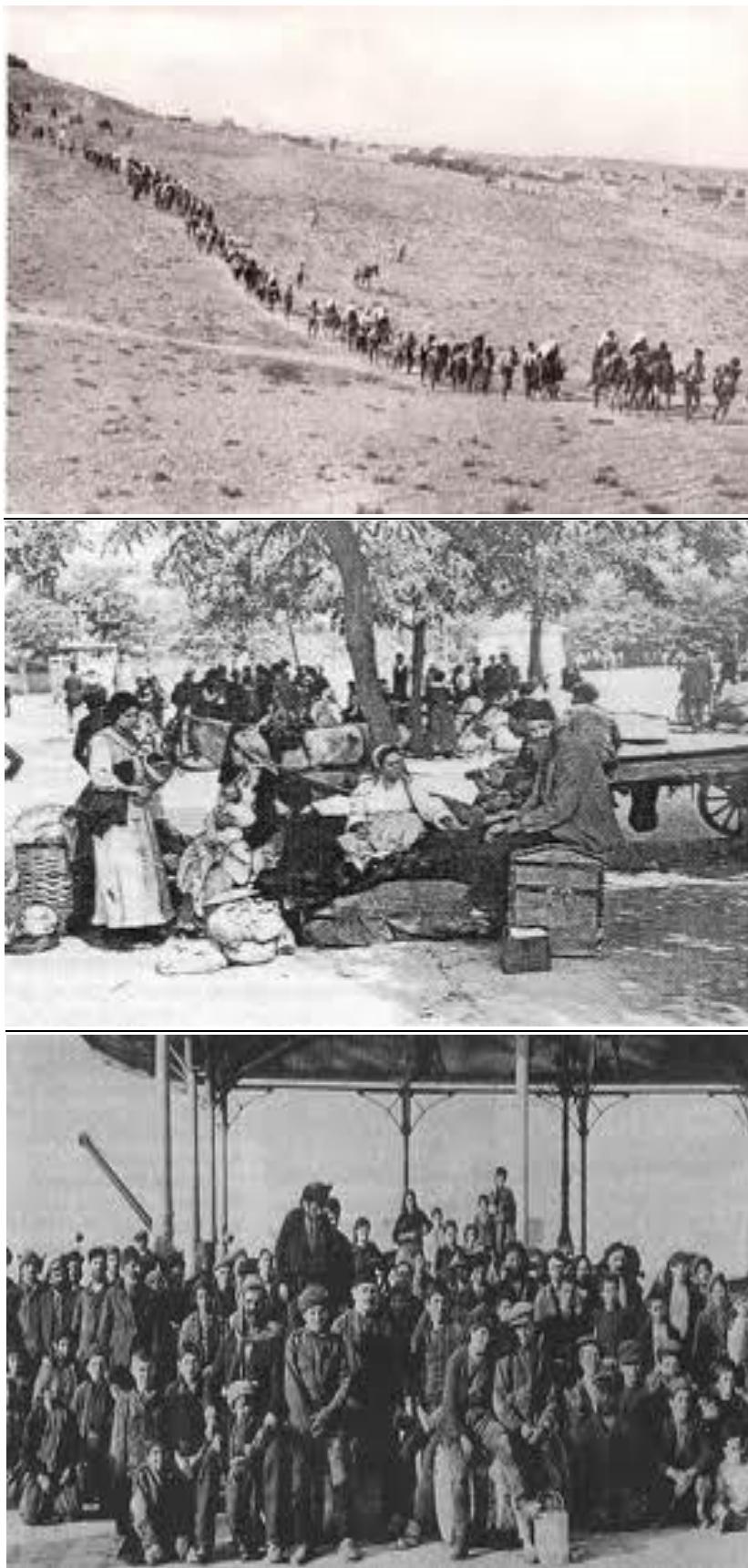
Όσπιτα 'θεκα ανάμεσα σ' ορμήν και ποταμάκρη
Πεγάδια μαρμαρόχτιστα, νερόν αμόν το δάκρυ.

Πατρίδα μ' αραεύω σε αμόν καταραμένος
Σα ξένα είμαι Έλληνας και σην Ελλάδαν ξένος

Και τώρα αδακές διψώ νερό να πίνω 'κι έχω
Εντρέπομαι να ψάλαβω τα χείλοπα μ' να βρέχω

Πατρίδα μ' αραεύω σε αμόν καταραμένος
Σα ξένα είμαι Έλληνας και σην Ελλάδαν ξένος
Σα ξένα είμαι Έλληνας και σην Ελλάδαν ξένος
Σα ξένα είμαι Έλληνας και σην Ελλάδαν ξένος.

10.3 Φωτογραφικό Υλικό

11. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αιγίδης Α. Ι., «Η Ελλάς Χωρίς τους Πρόσφυγες», *Ιστορία-Λαογραφία-Πολιτισμός*, τ. Γ', έκδοση Μαλλιάρης – Παιδεία.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος Α., *Διωγμοί και Γενοκτονία του Θρακικού Ελληνισμού – Ο Πρώτος Ξεριζωμός (1908-1917)*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 1998.

Γαϊτανίδης Παύλος Α., «Η Λαϊκή Παράδοση, Μουσική-Χορός-Θέατρο», εφ. *Τα Νέα, Χαμένες πατρίδες, Ο Πόντος των Ελλήνων*, Α' εκδοση 2003 , σ. 157-168.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τόμ. Β', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980.

Ιστορικά, εφ. Ελευθεροτυπία, «1914-1923 Η γενοκτονία των Ποντίων», 16 Μαΐου 2002.

Ιστορικά, εφ. Ελευθεροτυπία, «Η Οδησσός των Ελλήνων», 23 Νοεμβρίου 2000.

Καίσαρης Φώτης, *Γενική Ιστορία*, εκδ. Δημόκριτος, Αθήνα 1978.

Καρδάσης Βασίλης, «Ο Ελληνισμός του Εύξεινου Πόντου», εφ. *Τα Νέα, Χαμένες Πατρίδες, Αθήνα, Αύγουστος 2009*.

Κορομηλά Μαριάννα, *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα, από την εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Πανόραμα, Αθήνα 1991.

Λαζαρίδης Διαμαντής, «Η Παιδεία στον Πόντο», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, 15 Νοεμβρίου 2001.

Μαργαρίτης Γεώργιος κλπ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, Γ' τάξη Γενικού Λυκείου, Θεωρητική Κατεύθυνση, ΥΠΔΒΜΘ, ΙΤΥ* και εκδ. «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ».

Μουρατίδης Ε., «Ένας Θησαυρός», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, 15 Νοεμβρίου 2001.

Ξανθοπούλου – Κυριακού Άρτεμις, «Ο Πόντος των Ελλήνων», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, έκδ. Βαγγέλης Παναγόπουλος, 15 Νοεμβρίου 2001.

Πελαγίδη Στάθη, «Εκκλησία και Μοναστικά Κέντρα», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ιστορικά*, 15 Νοεμβρίου 2001.

Σαλτσής Ιωακείμ, «Και πάλι για τους Πόντιους και τους Λαζούς, εξ οικείων τα βέλη-αδέσποτα όμως», *Ποντιακή Εστία*, έτος 11^{ον}, τ. 130-134, 1961.

Σκαλιέρης Κλεάνθης Γεωργίου, *Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντος (1204-1461)*, Περί της ευνογραφικής δημογραφικής και κοινωνικής συγκροτήσεως του Πόντου και της ποντιακής Παφλαγονίας, Εν Αθήναις, τύποις Κίμωνος Ι. Θεοδωροπούλου και Σία, Σοφοκλέους – Αριστείδου 1921.

Τσιρκινίδης Χάρης, *Επιτέλους τους ξεριζώσαμε..., Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, της Θράκης και της Μ. Ασίας*, μέσα από τα γαλλικά αρχεία, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002.

Τσιρκινίδης Χάρης, *Συνοπτική ιστορία της γενοκτονίας των Ελλήνων της Ανατολής: Ντοκουμέντα ξένων διπλωματικών αρχείων*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2009.

Χατζησαββίδης Σωφρόνης, «Η Ελληνική Παιδεία στον Πόντο», εφ. Τα Νέα, Χαμένες Πατρίδες, Ο Πόντος των Ελλήνων, Α' έκδοση 2003.

Ιστοσελίδες – Ψηφιοποιημένο υλικό:

www.pontos.gr

[http://el.wikipedia](http://el.wikipedia.org)

Αρχειακό υλικό από την *Επιτροπή Ποντιακών Μελετών* του *Μουσείου Ποντιακού Ελληνισμού* σε ψηφιοποιημένη μορφή (DVD).